ЛІТОПИС
ЧЕРВОНОЇ
КАЛИНИ
В.
С.
ЛЬВІВ • ЛИПЕНЬ-СЕРПЕНЬ • 1936 • Ч. 7-8

Opłata pocztowa uiszczona ryczałtem

ЛІТОПИС
ЧЕРВОНОЇ КАЛИНИ

ІЛЮСТРОВАНИЙ ЖУРНАЛ ІСТОРІЇ ТА ПОБУТУ
VIII. Річник

ЧИСЛО 7–8 ЛИПЕНЬ-СЕРПЕНЬ 1936

ҐЕНЕРАЛ-ХОРУНЖИЙ ВІКТОР КУРМАНОВИЧ

Ф. НЕВЕСТЮК

МІЙ СПОМИН

Той спомин давних днів дитячих
Живе в душі моїй ще й досі...
Пригадую: був день гарячий,
На нивах спіло вже колосся.

Весь день гармати гуркотіли,
Зближалися далекі бої...
Вже клекотіли скорострілі
Десь тут знад Липи Золотої.

І тої ночі геть вже пізно
(А ніч була чудова — тямлю)
Хтось до вікна постукав спішно
І стукнув прикладом об землю.

І я зірвався із просоння
І чув, як встала з ліжка мати
І підійшла до підвіконця
І хтось просив води подати.

Скрегітьнули в вікні завіси
І крізь вікно в ту ніч чудову
Я бачив, як блищали кріси
І за вікном чув рідну мову.

А за воротами був гомін
І чути було розговори
І — як розказує мій спомин —
Були вони живі, бадьорі.

Такий мій спомин літ дитячих...
Про щож це він таке говорить?
— — — — — — —
Роздумую сьогодня й бачу:
Мій спомин це — Чортківський прорив.

Ґенерал Віктор Курманович --- Ювилят

З приводу 60-ліття його уродин (1876—1936).

Написав: *Др. Остап Грицай.*

„...Наказую негайно всякий дальший відворот застановити, зате приказую готовитись до рішального наступу-удару. Це мій останній приказ і вимагаю його виконати, доки хоч один український вояк буде при життю...“

З приказу ґен. Курмановича під Чортковом 5. VI. 1919 р.

Читаю ці, мов з криці викувані слова в паризькім „Українськім Слові“ в статті проф. Микитея про те, хто є автором чортківської офензиви, і думаю про того, хто їх сказав та на завжди закріпив їх не тільки у свідомості Української Галицької Армії, але й усього українського народу. Бо хіба це не слова, з яких Ви вичуваєте гарячий подих епохи чину та залізну волю вожда, для якого необхідність визвольного чину найвищий закон?

Ґенерал Курманович!

Але чому так мало знаємо ми про наших найкращих, провідних людей? Про подвижників збройного чину, про тих, що в сучасну хвилину, на наших очах та з посвятою всіх своїх сил творили залізом і кровю історію нової України? І чому так мало цікавимося ми тим, де вони тепер, яке їх життя та що жертвувала тай жертвує їм нація зі своєї сторони за їх усецілу посвяту для народу?

Ґенерал Курманович!

Шукаю чогось ближчого про нього в Українській Загальній Енцикльопедії, але знаходжу тут тільки щонайважніші дати, тай то — як опісля дізнаюся — не зовсім вірні. Але одна дата каже тут мені дуже багато, а саме дата уродження ґен. Курмановича, з якої бачу, що саме цього року припадає ювилей шістьдесятьліття Його життя!

Українська Громадо! Хібаж це не найкраща нагода пошанувати відповідною згадкою та врочистим святом рідного героя?

І я з великою радістю дістаю вістку про те, що можна мені буде пізнати достойного Ювилята — особисто.

З радістю, кажу, бо тішить мене те, що зможу одному з творців чортківської офензиви, військовому міністрови ЗОУНР і ґенер.-квартірмайстрови Штабу Головного Отамана висловити особисто ті почування вдяки і пошани, які повинні сповняти душу кожного з нас при святі визначних людей народу.

І незабаром я витаю Його.

Притім уже перші слова, якими ґен. Курманович відповідає на моє привітання, повні такої поваги, що я зараз з початку нашої розмови почуваю всю вагу його індивідуальности та пригадую оповідання про його фасцинуючий вплив на воякство і на молодь у нас.

— „Обовязок — не геройство“ — це перше, що я чую від нього. Але він зазначує притім, що є хвилі, які не вертаються, які домагаються від людини діл спонтанічних і вщерть самостійних,

і тоді відповідальність за сповнення даних обовязків — велика. І тутже погляд добрих синіх очей генерала майже непомітно стає гострий, і в затінку комнати, де крім нас двох сидить ще один вищий військовий, почувається нечайно щось в роді атмосфери військової кватири, якої подих діймає мене де-далі щораз чіткіше. Ми говоримо спершу про згадану статтю проф. Микитея, що появилася без порозуміння з генералом. Даліж про те, як наш Ювилят дав пропамятний наказ, не розмовляючи і не порозуміваючись з ніким. Опісляж я, вказуючи дискретно на надходяче свято Ювилею, прохаю в генерала декілька подробиць з його дотеперішнього, такого важкого трудом життя.

— А чи крім Вас — питає мене тут Ювилят — це кого цікавить?

У відповідь я дещо збентежений кажу, що свято його це свято нації, отже не має нині в нас нікого, хто не цікавивсяб особою та життям Ювилята, але хоч і як однозначно підкреслюю я те, то погляд очей генерала стає на одну коротку хвилю — суворий.

І тут наша комната вгортається на мент мовчанкою.

Я знаю її — ту мовчанку. Вона обдає тобі душу пригноблюючим холодом. Коли думаєш про те, що культурна суспільність чомусь забуває пошанувати гаразд своїх героїв та подбати, щоб у признанню їх заслуг та епохальних діл вони мали хоч сяк-так забезпечений принайменше — вечір свойого життя. Десь у світі ось є так, що вдячна нація забезпечує своїм добре заслуженим людям старі літа ріжними дарами й жертвами, щоб уможливити їм гідне покінчення їх життєвого, творчого труду во благо і во славу нації. Так десь є у світі, отак, десь у культурних народів, а в нас?

В комнаті, де сидимо, ще завжди важка мовчанка, і я чомусь не можу відвести очей від тонко обрисованого облича нашого генерала. Його вираз де-далі хитається раз-у-раз між повною суворої уваги серіозністю команданта армії і теплою ласкавістю високо культурної, у своїй поведінці і в кожнім слові тактовно здержаної людини.

І тут розгортаються перед нами важливі картини Його життя...

Уроджений дня 26. II. 1876 р. у Вільшаниці коло Золочева як наймолодший із семеро дітей рідні, генерал-хорунжий Віктор Курманович, нащадок старої української священичої родини з Холмщини. Його батько Йосиф, родом з околиці Берестя Литовського на Волині та одружений з жінкою з роду Концевичів, примушений одним з колишніх наступів царського православя на уніятів, утік у Галичину, де став спершу сотрудником та сільським учителем у селі Вільшаниці — як помічник о. дек. Левицького — а опісля перейшов до Новосілець Загальчиних як парох, де й помер. Отут то, а далі в Золочеві, Ювилят скінчив т. зв. тоді нормальну школу і нижчу гімназію, затямивши із золочівського учительського збору в той час катехита о. Єзерського та професора природи Труша, а як товаришів обидвох братів Лукіяновичів. З їх то приходом і почався в золочівській гімназії національний дух між нашими учениками, якого осередком став співацький кружок ведений власне Лукіяновичами, і до якого брати Курмановичі, як добрі співаки належали, причім варте згадати й те, що найстарший брат Ювилята був у трупі Біберовича. Але хоч і добре вчився в гімназії наш будучий командант, то проте, починаючи особливо від четвертої кляси, він, що часто і залюбки придивлявся муштрі вояків золочівського гарнізону, захоплювався військовими вправами так, що вже тоді прохав батька віддати його до війська, не вагаючись притім підкріплювати свого бажання навіть формальним „штрайком"! І так він після покінчення пятої кляси досягнув того, що його віддали в кадетську школу в Лобзові, з абсольвуванням якої Ювилят як один з її здібніших елевів вступив на службу до 84 п. п. у Кремсі над Дунаєм.

І коли Ювилят це каже, його очі горять молодечим блеском, і він дивиться на нас з усмішкою захоплення... — „Так, панове! — каже він, — це не була тоді для українців мала річ, дослужуватися при війську вищих місць. Нашу Галичину лаяли тоді „Беренлянд-ом". Вона не імпонувала нікому нічим. І треба було отак з усіх сил та дуже серіозною працею добувати престіжу для нас. А і про моїх батьків ішло мені, щоб їм доказати, що я, вступаючи до війська, таки осягнув свого, не „змарнувався"... Бо прошу собі лиш пригадати, яка чужа й несимпатична нам була тоді військова служба. Як відємно розмальовували її в нашій літературі, і з яким недовіррям відносилися ми тоді до військових, зокремаж до старшин. Ніхто тоді з наших інтелігентів, на жаль, не спішився віддавати сина до війська, хотя й були між нашими високими достойниками такі, що їх до того намовляли. І я працював тоді, як кажу, з усіх сил, над поглибленням військового знання та над загальною освітою, і після того, як у році 1902 покінчив у Відні Військову Академію (Крігсшуле), був приділений до генерального штабу, де за три роки став сотником при 30 п. п. у Львові. А в р. 1908 приділено мене до російської групи в евіденційнім бюрі (а тоді українець в австрійськім генштабі це не було щось звичайного, особливож в його оперативнім і евіденційнім бюрі! — О. Г.), де я служив до 1912 р., з пізнішим призначенням до служби при куріню 13 п. п. в Більську. А належало тоді до повненої мною розвідчої служби робити поїздки на російськім терені Так з хвилиною виповідження війни в р. 1914 дістав я наказ виїхати на російську територію для провірки відомостей, що наспівали від ріжних конфідентів".... Тут генерал оповідає нам, якто він, арештований москалями в Ковлі, опинивсь спершу у Варшаві на Цитаделі під воєнним царським судом як шпигун. І як він до р. 1915 просидів у московськім полоні, поки не виміняли його за одного з царських адютантів. Після тогож він аж до розвалу Австрії повнив службу на фронті, спершу на Буковині, а далі в Італії як командант 37 стрілецького дальматинського полку і командант бригади на відомім з тяжких боїв Крні.

Але змагання за Україну для нього — найважніше. — „Зараз після розвалу —

оповідає він, а на його лицях тліє легкий жар зворушення — я зголосився у д-ра Смаль-Стоцького у Відні. Та на жаль, з огляду на недугу, я негайно на наш фронт відїхати не зміг. Аж 24. XII. 1918 р. через Будапешт дістався я до Стрия, а далі до Тернополя. Тут наш Військовий Секретаріят дав мені спершу коротку відпустку на відвідини сестри в с. Луці малій над Збручем. Але ще не вспів я там загрітися, а вже візвали мене знову до Тернополя, звідси до Начальної Команди в Бібрці, а далі на наш фронт під Жовкву, де тоді ґен. Ромер проломив його, щоб з Рави Руської передістатися до Львова. Тут моє завдання було: переорганізувати цей фронт. Я переняв команду ґрупи „Жовква" і зміг по двох днях сформувати зі збігців та розбитків пять сотень, з якими та при допомозі збереженої нами артилерії нам вдалось відбити полякам Жовкву. Це тоді ішло в нас скоро, пане полковнику, що?"

І ґенерал з погідним усміхом дивиться на товариша зброї.

— „Так, пане ґенерале, з Вашим приїздом УГА вичувала темпо!" — відповідає наш вищий військовий, а ґенерал, розгарячений споминами і повний якогось внутрішнього пориву продовжує:

— „Адже ще того самого дня призначили мене командантом Півночі, відтинку Сокаль-Рава Руська-Яворів. Але вже в кілька днів опісля, ще заки я вспів пізнати фронт, виделеґували мене із секретарем Бубелою до Львова у справі переговорів з англійським полковником, делеґатом Антанти, відносно демаркаційної лінії чи-там завішення зброї. Це момент облоги Львова. А неповна після 2-3-ох тижнів мого командування на північнім фронті я був призначений начальником штабу УГА аж до звільнення мене Диктатором. Це було мабуть 7. або 8. VI.?

— Проф. Микитей подає як дату 5-го — каже тут полковник — а зрештою провірити трудно, бо наші архіви тоді пропали.

Ґенерал на хвилю призадумується.

— А цеж така важна дата! — завважує він. — А далі? Після Чорткова, а відтак по переході УГА за Збруч покликано мене як ґенер.-квартірмайстра до Штабу Головного Отамана. Та незгідність щодо оперативних плянів походу армій у глуб України як теж важка ревматична недуга приневолили мене згодом залишити Україну і вернутись до Бадену, після чого я від 1921—1922 р. був ще покликаний на к-данта бриґади в Німецькім Яблоннім.

Тут наш шан. Ювилят вмовкає, а й ми мовчимо ще довго повні глибокої пошани для Його особи, так пропамятно звязаної з дорогою нашим серцям історією наших останніх збройних змагань...

І сидимо ще довго разом, і чуємо, як ґенерал, торкаючись свойого приватного життя за останні роки, оповідає нам дещо з часів, як удалось йому добути посаду при одній фабриці автомобілів, а далі — наслідком редукції — втратити й те.

Зпід Чорткова на Бережани

Написав *Василь Бачинський*, б. сот. УГА.

Після памятного чортківського пролому в днях 7. та 8. червня 1919 року, побідні бригади УГА дійшли в другій половині червня до лінії Золотої Липи. Станули до розправи з ворогом тут, де перед кількома роками УСС. крівавими стрічками писали історію України.

Один з курінів VII-ої бриґади, а яким я командував, дістав був окреме завдання. А саме, заняти село Литятин, дійти до Золотої Липи, очистити від ворога всі місцевости положені на лівому боці ріки, дійти до Бережан зглядно до Лисоні, і тут получитися з бригадою.

Вислані стежі донесли, що Литятин досить сильно обсаджений ворогом. Сотні підійшли як мога ближче села. Кілька гарматніх сальв і розстрільні почали входити в село. В короткому часі ми заняли Литятин, та обезпечили село сильними вартами. Кілька годин сну в придорожніх ровах — і дальший похід. Курінь наближувався до села Саранчуки над Золотою Липою. В селі ворог — короткий приказ — і наші розстрільні посувалися вже здовж залізничого шляху Підгайці—Потутори. А там під Бережанами безвпинно греміли гармати.

Дві сотні прямим наступом на Саранчуки здовж залізничого шляху, одна сотня йшла горбами на право від нас, а остання сотня була в запасі. Як тільки наші розстрільні осягнули перші хати Саранчук, то ворог відкрив сильний крісовий та скорострільний вогонь. Та тільки на момент припала наша розстрільна до землі. Бо негайно тут і там зривались сірі постаті, падали — і знова зривались. Ворожі скоростріли тарахкотіли безупину. Але ми вже біля церкви. Ворог ставить завзятий опір. Заблистіли баґнети, замаячіли якісь дивовижні помахи прикладами. Ворог подався. Одні кидались у брід ріки, другі тікали в напрямі Потуторів. З церкви виходили стривожені селяни, а між ними місцевий парох з ріднею, о. Король. Жінки плакали. З радости, що рідне військо вертало, та з жалю, що молоді стрілецькі ряди трупом побідний шлях значили. Ще кілька уриваних слів — і ми оставляли своїх найкращих товаришів, які біля саранчуцької церкви на вічний сон лягли.

Курінь доходив до стації Потутори. Розстрільна бігцем наближувалась до стації, бо там маневрував ворожий поїзд. Наче стрільці вичували, що в ньому набої, харчі, однострої. Загреміли наші гармати (чи не батерія сот. Кречківського) а ворожі відділи уступали залізничим мостом на правий беріг Золотої Липи. Поїзд, який ми захопили, вартий був

наших зусиль. Вагони були повні крісових набоїв, харчів, однострої̈в.

Курінь вповні довершив поручене завдання. По лівому боці Золотої Липи не було ворога, дорога до бригади була вільна. Але — нині самий не знаю чому — ми не пішли в напрямі на Лисоню, тільки подались в слід за ворогом на правий бік Золотої Липи. Нім ворог вспів зібратись та обсадити Дикі Лани, ми вже перейшли ріку. Рибники та Котів положені на правому боці ріки, були вже в наших руках. Одна сотня обсадила Дикі Лани, а сильні стежі пішли в західному напрямі і на Мечищів. Менш-більш в половині дороги поміж Рибниками і Мечищевом стрінули наші стежі сильну ворожу обсаду. Ворог осадовився в старих окопах, яких тут було повно із світової війни. Дві наші сотні пішли розстрільною в напрямі ворога, а та сотня, яка стояла на Диких Ланах, пішла в обхід з правої сторони. Наш маневр вповні удався. У вислідi нашого наступу ми захопили около 80 полонених, а запасні ворожі частини, які йшли на підмогу, завернули на стацію Мечищів. Усі полонені були одягнені в новіські сині однострої. Це були перші полонені Галерівці. Двох зпоміж них були українці — і негайно добровільно вступили до нашого куріня.

На ліво від нас в лісах на полудне в напрямі Тростянця оперувала бригада от. Шльоссера (чи не VI-та?) Ця бригада ненароком богато нам помогла; бо хоча ми не мали з нею звязку в часі нашої акції на Мечищів, то всеж таки ворог не почував себе певним, бо знав, що на його правому крилі є якісь українські частини. Наші стежі найшли незабаром з цією бригадою звязок. Наше місце на Диких Ланах заняли інші частини. Ми відмашерували в напрямі на Шибалин, щоби получитись з бригадою. Ми прийшли в ночі. Курінь був виснажений до краю. Ледви ми вспіли прийти на місце, а вже дістали приказ зійти в село Шибалин, біля моста

Український літак з летуном пор. Сосновицьким у Краснім.

в селі скрутити на полудне, перейти річку та піти наступом на Лисоню. Перший раз в українсько-польській війні, я був приневолений звернути увагу вищій команді, що курінь є так виснажений боями та маршами, що наступати на Лисоню уважаю неможливим. В додатку наступ мав відбутися негайно, себто серед ночі, а до того ні я, ні ніхто з куріня не був обзнайомлений з тереном. Але прийшов знову такий самий приказ — і ми пішли наступом на Лисоню. Та тут сприяло нам воєнне щастя. Бо саме під напором бригад, які входили в склад II-го корпусу УГА, які стояли на північ від нас, ворог чувся загрожений на Лисоні, та був приневолений опустити позиції. І саме тоді почався наступ нашого куріня на Лисоню. Наші стежі ручними гранатами рушили ворога з окопів, і він почав тікати в напрямі залізничої стації Бережани. В слід за ворогом наступала наша розстрільна, так що навіть на одну мить ворог не вспів здержатись на стації, де було досить всякого добра. Ми добули цілі скрині мясних американських консерв, однострої̈в, набоїв, та всякого іншого воєнного добра. Ми ще нераз за Збручем згадували Лисоню та стацію Бережани, заїдаючи мясні американські консерви.

По здобутті Бережан наша бригада не входила навіть в місто, тільки пішла прямо на північ в напрямі Урмань—Поморяни—Гологори — де ждали її важкі, криваві бої.

Летун ст. дес. Петро Ткачук. Камянець-Подільський. VII. 1919 р.

Дещо з морської термінольоґії

Подав лейтенант фльоти *Святослав Шрамченко.*

Українська суходольна преса призвичаїлась вживати слово „пристань" не у властивому значінні, надаючи цьому слову не те значіння, яке воно має.

Що це є „пристань"? Це є вибудований з дерева (або з каміня) коло берега на воді поміст, сполучений з берегом, або вибудований просто на березі, до якого пристають (причалюють) кораблі або навіть тільки човни. Тому звичайна дошка прибита з берега до стовбика у воді річки або ставу для приставання до неї човнів — вже буде пристанню.

Термін „порт" охоплює цілий водний залив зо всіма забудованнями на березі, зо всім містом, розташованим коло нього, зо всіма пристанями в цьому заливі, а цих пристаней там можуть бути сотки і навіть тисячі.

Тому можна кораблеві „увійти до порту і причалити до пристані", але не можна „увійти до пристані, або на пристань".

Богацько кораблів входить до порту, але до пристані не причалює.

Великі воєнні кораблі, лінійні кораблі, крейсери і т. д. часом ніколи до пристані не пристають, а залишаються на рейді порту, становлючись або на якір або на бочку.

Коли читаєш „пристань Севастопіль", „пристань Одеса", „пристань Новоросійськ", то дивним стає, як можна такі великі і славні наші порти, з яких кожний має у себе сотки пристаней, зводити до назви (і розуміння) одної пристані.

Отжеж пристань денебудь в „Чорторийську на Горині" або в „Заліщиках на Дністрі", яка вибудована або на стовпах на воді, або пливаюча і уміцнена до берега, до якої пристають чи причалюють пароплави і човни і буде оттою правдивою пристанню. Можна вживати „пристані (не пристань!) у Києві", але від 1910 р. там вже є цілий річний порт і тому назва в цім випадку „Пристань Київ", буде образою для нашої столиці, яка має річний порт.

В цім плутанні термінів „порту", „пристані" зрештою нічого може дивного і немає, бо від моря по більшости далеко, стрічаємо в життї вживання слова „пристань" у свому природньо-властивому значінню десь на річці, або навіть на ставі, ну і робимо помилку переносячи слово „пристань" цілком безпідставно на море на заміну правдивої і властивої назви „порт".

Між іншим Закони Української Держави 1917/20 рр. вживають терміни „порту" і „пристані" в їх правильних значіннях.

Грубу ж помилку допустила „Укр. Заг. Енцикльопедія", яка на пояснення автора цих рядків мала її виправити в додатку, але фактично так її і не виправила, бо не подала кардинальної ріжниці цих термінів.

Користаючи з цієї нагоди пригадую, що не можна вживати виразів „корабель їде, поїхав, приїхав, віділзджає", а треба „к о р а б е л ь і д е, п і ш о в, п р и й ш о в, в і д х о д и т ь, в і д б и в а є, з н и м а є т ь с я з я к о р я, в и х о д и т ь у м о р е". Бік корабля зветься б о р т, перед його: н і с, зад його к е р м а.

Є ще в уживанні богацько виразів щодо моря, які ріжуть вухо не тільки моряка, але кожної людини хоч трохи ознайомленої з водними справами. Для цього треба б більших пояснюючих статтей в цій справі в нашій пресі.

Ф. НЕВЕСТЮК

МАТИ

У той величній листопад,
Як в бій з села йшли друзі —
Пішов і він, її Степан...
Осталася у тузі...

»Ідем обороняти Львів« —
Було останнє слово...
І ждала мати низку днів
На сина зпідо Львова.

Та син під Чортковим спинивсь
І був ранений в бою
І знову в матери сплелись
Тривога з самотою.

А потім вже іззя Збруча
Із походу на Київ
Не мала вістки довгий час
І нило серце в неї.

Чекала... Сумнів в душу ліз:
»Живий, чи впав у битві?«
І заблищали перли сліз
У матірній молитві.

Пробились друзі до села —
Іде, біжить, питає...
Та відповідь одна була:
»Не бачили... Не знаєм...

У Винниці на тиф хорів,
Мабуть, що там умер він...«
— — — — — —
Щось шепче матері старій:
»Вже син твій не поверне«.

Данський посол про козацьку Україну і Московщину

Подав *В. Січинський.*

В Державному архіві у Копенгагені зберігають спогади данського посла при російському царському дворі — Юста Юля, котрий в роках 1709—1711 був у Росії та в р. 1711 переіздив через цілу Україну. Рукопис має назву: „Юст Юуелс Амбасаде і Руслянд, 1700—1711“ і становить цілу книгу. Хоч ці записки були переложені на російську мову у 1892 р. („Русскій Архив“, Москва 1892, чис. 3, 5, 7—9, 11—12), але в українській літературі знані мало, а крім того використані лише частинно.

Цінність щоденника Юста Юля не тільки в тому, що він докладно описує свою подорож по Україні, але також робить широкі порівнання життя, побуту і культури України Мазепиної доби — з одного боку з життям Росії (Московщини) і з другого боку — Західньої Европи.

Коли читати щоденник данського посла лише в українській частині, то де-які уступи, помічення і замітки не роблять особливого враження або навіть не зовсім зрозумілі. Та зовсім інакше сприймає читач опис України, коли читає щоденник в цілому і в тій частині, де данський посол дуже широко описує свій побут і подорож на Московщині, де він був понад два роки. На тлі цього російського життя зовсім інакше і більш релефно виступає побут і культура українська та її ріжниця з московськими відносинами і московським побутом.

Тому в першій частині подаємо, у дуже скороченому вигляді, щоденник посла під час його перебування у Росії, групуючи окремі записи та спостереження за окремими ділянками життя.

На жаль, мусимо скоротити текст щоденника, який торкається подорожі по Україні, а це з огляду на обмеженність місця.

Мусимо підкреслити, що спогади данського посла Юста Юля належать до одних з найбільш цікавих спогадів чужинників, які були на Україні та торкаються одної з найбільш цікавих діб історії України — безпосередньо після Полтавської трагедії.

У передмові цих записок, посол пише, що провадив цей денник по наказу короля і що в ньому подані лише факти і правдиві спостереження. „Розуміється — додає посол — коли б цю працю я мав намір за посередництвом друку зробити загально доступною, то я б вжив певної обережности і виключив би з денника ті місця, в котрих цар і його піддані змальовані у фарбах мало принадних“...

Треба також мати на увазі, що данський посол був у Росії, як представник союзної Росії держави, та як ворог Швеції.

На кордоні Росії.

Данський посол їхав до Петербурга через Нарву, де був 30. серпня 1709 р. Описуючи перше прийняття у російського команданта в Нарві, посла вразило, що холодна страва „була дуже солена, приправлена перцем і часником“, потім ішли печені, а на самому кінці зупа. Пили „на здоровля царя“ всі з одної чарки, при чім посол мусів пити останнім! Знова „десер складався з дактиль, конфітури, якихось овочів, солених огірків, сирового зеленого гороху і сирової моркви“!..

З перших же днів свого перебування у Росії, данський посол здивувався, що там є „безчисленна кількість князів“, хоч у дійсності вони не є ніякими князями. „Цей титул до них так мало пристає, як титул „кайзер“ до царя“...

У Нарві посол довідався, що усіх поважніщих горожан цар виселив до Росії на заслання, протестанські церкви перемінив на православні, а російські жовніри викопували з могил мерців „у надії знайти у трунах сріблені і золоті гроші“.

Про „геройські подвиги“ самого царя пише, що коли царські війська здобули Нарву, то цар увійшовши до кол. команданта — шведа „власноручно побив його по обличчі“... тим часом російські жовніри у місті зчинили погром і забили багато людей з мирних обивателів.

Про російського команданта у Нарві і генерала-адмірала Апраксіна, зазначує, що вони були не увічливі, а про обід у цього останнього пише, що „такого поганого обіду мені ніколи в житті ще не доводилося їсти, бо риба смерділа тріном*) а до того ще дуже поперчена і з цибулею.

Іншим разом, коли посол був на обіді у команданта, оповідає такий російський звичай: „Жінка господаря, у французькому одязі, стояла посеред кімнати, непорушна і проста, як стовб; мені сказали, щоби я поцілував її (мовляв так належиться) і я це виконав. Потім вона підносила мені та іншим гостям горівку на тарілці, шаркаючи ногами, як мужчина і брала назад порожню посуду.

Позатим посол відмічує, що у Нарві командант обмежував його волю руху, так що не тільки усі люди посла але і він сам не міг ходити по місті тільки у супроводі російських вояків, так що „я ходив у місті як полонений“, крім того несправно одержував належні йому продукти і готівку, причім навіть при рахуванні „копійок“ посла постійно ошукував п. командант!

Крім того посла зразу вразила неувічливість і невміння себе поводити серед російських достойників. Тут посол зауважує: „Зрештою я знав, що Росіяни почали вчитися у школі увічливости лише при сучасному царі і ще сиділи там за абеткою“.

„Про чванливість і тупість російського команданта м. Нарви — каже посол — „може служити така подія, котру оповідав мені тутешній пастор (лютеранський) Генрих Брінінґ. Командант одер-

*) Товщ з кита, тюленя і риби.

жав докладні інформації про Полтавський бій і наказав йому почати у найближчу неділю службу Божу не о год. 8-ій як звичайно, але о год. 5-тій з тим, щоби вона закінчилася раніш, ніж почнеться служба у російській церкві, та (наказав) відчитати з проповідниці від початку до кінця ціле (офіційне) звідомлення про Полтавський бій з перерахованням полонених шведських старшин; знову після закінчення служби у лютеранській церкві, щоби явитися у повному зборі у російській церкві, щоби вислухати то саме звідомлення у російській мові. Зробив (комендант) це почасти тому, щоби виявити свою владу, почасти щоби зробити прикрість нарвським мешканцям, колись шведським громадянам. Виконуючи наказ, пастор відчитав з проповідниці звідомлення про Полтавський бій і повідомив вірних, що вони мають зібратися у російській церкві, після чого де-які з облуди, інші зі страху перед комендантом, дійсно пішли туди. Але сам пастор, після його слів, не пішов“.

Про військове господарство посол пише, що по таборах під містом загинула третина селянських коней, також частина селян, що насильно були мобілізовані з підводами — повмирали з голоду, а 400 чоловіка розбіглося. В той самий час вищі військові достойники їздили по місті в каритах не інакше як шестірнею, навіть як треба було їхати не більше 100 кроків!

Царя Петра I. побачив данський посол уперше у Нарві. Вразило посла, що цар возить зі собою цілу ораву кльовнів і паяців „для забави“, які звичайно сидять за столом разом з царем, „вони галасують, кричать, дудять, співають і курять неможливо, часто не розбираючи що пристойно а що не пристойно“.

Про „приняття“ царя і його свити у Нарві посол пише: „Після обіду цар їздив у 11 місць у місті; в кожному домі він був коло години і скрізь наново їли і пили... Окруження (російські достойники) царя поводилися без совісти і встиду: кричали, свистали, ригали, плювали, лаялися і навіть нахабно плювали в обличчя порядних людей“. (ст. 304).

В іншому місці посол зазначає, що „царські паяци виробляли такі грубіянські „жарти“, яких в інших краях не доводиться чути не тільки у присутности королів, але навіть у простолюдина“.

У Петербурзі.

Зараз по вступі царя до Петербургу, з яким приїхав і данський посол, почалася царська пиятика, що тривала до 4 год. рано, після чого пяні достойники, що верталися чи їхали і перевертались в санях — падали і спали на леді... „усе нагадувало поле бою, засіяне тілами забитих“...

Про самого царя пише, що він дуже нерений у поведінці — коли часами з ним можна говорити де хочеш — навіть на вулиці, то часами „до нього так затруднений доступ як до перського царя Артаксеркса“.

Про численні пиятики у Петербурзі у присутності царя посол м. і. пише, що „старець“ Золотов, звичайно був такий пяний, що „скрізь“ за столом спав і в присутності царя, мочився просто під стіл. Жінки з цілого міста невідлучно тут“ (кн. II, ст. 38).

З інших „забав“ і „пирів“ царя посол описує наприклад такі. У Виборзі (Фінляндія), з нагоди здобуття цієї фортеці, цар улаштував „торжественное восхожденіе“ на найвищу вежу фортеці: „Величезна кількість пляшок вина, горілки і пива товаришила царю при його „восхожденії на вежу“. Більшість цієї кумпанії перепилося до безтями. А князь Шаховской „добровільно підставляв своє обличчя для биття тим, хто більше йому давав червінців!“ (ст. 7).

Посол оповідає також про численні випадки, коли цар та інші примушували його пити понад міру. Зрештою, коли в Росії сторонитися від зібрань, де пячать, то не можна докінчити ні одної важної справи; бо всі поважні питання тут вирішаються за пиятикою“.

При тім при всіх пирах починається „жахлива неописана стрілянина“. „Трудно собі уявити, яку масу пороху вистрілюється за пирами і забавами у Росії“.

Про царські приняття посол м. і. пише, що на одне таке царське приняття, котре мало тривати три дні, він відмовився, ніби через недугу: „Я почував, що коли три дні і три ночі буду гуляти і пити, як інші, то це буде небезпечне для мого життя. Не треба забувати, що вийти з такого „пиру“ неможна, бо... цар наказує розставити коло виходів подвійну сторожу, щоби нікого не випускати не виключаючи і тих, котрі пяні до блювоти... Гостей цар змушує напитися до безтями, і потім починає з ними розмовляти, стараючись вивідати, що у кожного на умі.

Про московські „звичаї“ посол пише, що на свадьбі царівни Анни з герцогом курляндським „поміж кн. Меньшиковим і генералом-адміралом в присутності усіх гостей і царя, сталася горяча сварка: пустили у хід ріжнородні лайки, і сварилися вони за столом на цілий голос. У росіян на їх зборах такі сварки лучаються часто... Коли росіяни розсердяться, то називають один одного злодіями і „мошеніками“, і за дуже розповсюдженим тут звичаєм, плюють один другому у лице“...

Сварка і лайка поміж пяними теж по серцю царю: бо з їх взаємних докорів йому відкриваються їх злодійства, обманство і хитрощі...

Підчас приняття, яке зробив кн. Меньшиков у Шлісельбурзі, стався інцидент поміж цим князем і „старцем“ Золотовим. Останній сильно виляяв князя, кажучи, що він обкрадає свого царя як злодій, що він ошуканець. Золотов навів приклади шахрайства, дволичности, чванства і ненажерливости Меньшикова. Все це говорилося у присутності царя, міністрів і генералів. Пізніше Меньшиков вимагав від царя сатисфакції, яку цар „придумав“ таким способом: Золотов має написати Меньшикову записку з вибаченням і посвідчити, що князь чесний, вірний і щирий слуга царя, але що сам Золотов — ошуканець, злодій і обманець... Крім того Меньшиков вдарить у обличчя старця Золотова“.

Все це сталося не зважаючи на те, що цар після

згаданого інциденту заспокоював Золотова словами „Не бійся!“

Неменше, якщо небільше піячать також у цариці-вдови: „Сьогодня 5 травня я ходив з візитою до цариці-вдови. При цій нагоді, як вона сама, так і царівни, її дочки, змусили нас випити стільки великих чар вина, що ми впилися протягом менше як пів години. Відпустили вони нас лише тоді, коли переконалися, що ми зовсім готові... Тут я ще раз помітив... що в товаристві російських жінок, через їх старання клянчити і просити, в найкоротшому часі випиваєш більше, ніж в товаристві найзавзятіших піяків“.

Зате сам цар поводиться з царицею-вдовою і царівними інакше — він часто бере їх з собою на корабель, переважно у свіжу (вітряну) погоду. „На кораблі він зачиняє їх до каюти, щоби їх добре колисало до ригання: В цьому він (цар) знаходить перше своє задоволення і забаву. Загалом, цар навмисне вишукує людей, що не зносять моря, забирає їх зі собою у вітряну погоду і все лявірує з ними проти вітру...“ (ст. 500—501, кн. II).

Отже, перебуваючи з царем у Петербурзі данський посол майже виключно записує у щоденнику постійне піяцтво царя та його достойників, не виходячи з дива, як москалі марнотратні, з яким легким серцем витрачають народне майно при ріжних „торжествах“, „фаєрверках“ і безглуздій стрілянині „на славу“. З життям звичайного обивателя, робітника і селянина посол не мав змоги познайомитись.

Всетаки нотує страшні факти:

При будові петербурзької фортеці „від праці, холоду і голоду загинуло 60.000 людей“.

При будові фортеці Кронштадт коло Петербурга, яка провадилася цілу зиму, „загниуло від холоду, морозів і вичерпуючих праць більше як 40.000 селян“. Цар змушував забивати палі у воді через лід... таким чином готуючи загату.

Відомо, що на цих працях було найбільше українських козаків і селян, яких зганяли з цілої України за „зраду“, або кажучи модерною термінольогією — „за націоналістичний ухил“. Не дурно ж, ще і досі стоїть памятник „Петру Великому“ у Петербурзі, а державне видавництво СССР видає картки з образками цього намістника!

У Москві.

Подорожуючи з Петербурга до Москви посол пише: „доми тут дуже брудні, погані і лише партерові“. Готелів на Московщині нема, тому посол зупинявся і ночував або в „царських подворрях“ специяльно побудованих для царя, або, звичайно, приділені послу російські вояки насильно забирали перший-ліпший дім у місті, виганяючи звідтам господаря. Коли ломалися чи псувалися санки і кінська збруя, то вояки все це силою відбирали у селян. „В Росії селяни скрізь звикли до подібної поведінки і так бояться салдат, що готові віддати все, щоби лише уникнути биття і лайки“.

Переїзжаючи двічі через Новгород, посол був здивований, що новгородський митрополит-москаль не знав іншої мови крім російської, а на ціле місто тут не було жадного „фельшера“. При другому своєму побуті в Новгороді, через якесь непорозуміня, товпа людей не хотіла випускати посла з міста, так що посол при помочі своїх людей мусів зі зброєю в руках пробивати собі дорогу.

Данський посол, що був, як союзник царя і ворог шведів, присутний на знаменитих „святах“ і „Вїзді царя до Москви“ з нагоди „Полтавської перемоги“, зазначує, що підчас святочного походу по Москві, цар змусив полонених старшин-шведів нести військові здобутки москалів, а за ними пустив самоїдів на оленях на чолі з напівбожевільним французом Вімені, щоби цією „смішною комедією“ знущатися над шведами! Також на незвичайно-пишних триумфальних брамах були уміщені, мальовані фарбами, карикатури, що мали осмішувати шведів. „Словом малярі і поети зєдналися разом, щоби за поміччю свого мистецтва спільними зусиллями осоромити шведів“. Згаданий Вімені підчас „слави“ так напився, що затроєний алькоголем вмер 31. січня.

Під кінець цього „походу Москвою“ цар, канцлєр Головкін і всі достойники були „зовсім пяні“.

Коли посол зустрінувся з канцлєром, то той „не знаючи ніякої іншої мови крім московської, нічого не говорив, а виявляв свої „чувства“ лише знаками“. Кінчилась „увічливість“ канцлера тим, що той запросив посла у свої сани, а пізніше залишив його серед вулиці Москви на проізволяще...

Під час „триумфального шествія“ трапився випадок, що цар, підїхавши до одного вояка, що ніс шведський прапор, „почав без жалю рубати його мечем, може бути тому, що той ішов не так як треба. При тім лице царя було незвичайно бліде, викривлене, потворне; він робив ріжноманітні страшні рухи головою, ротом, руками, плечима, долонями рук і ступнями, завертав очима, дригав руками і плечима, дригав ногами“... Ці конвульсії царя посол пояснює, що вони „подібні до апоплєксії“.

„Другу після царя особу у Росії — Меньшикова — посол характеризує як найбільш пихату людину, яка лише є на світі, жиє він з царською пишністю. Розум його „середній“, у всякім разі не відповідний тим численним важним посадам, які він займає. Князь говорить досить добре по німецьки; його легко можна зрозуміти і сам він розуміє, що йому говорять, але читати і писати він ні по якому не вміє, хіба що вміє підписати своє імя, котрий впрочім (підпис) недосвідчений не вміє розібрати. У „великім мужі і полководці“, яким він вважається, подібне анальфабетство особливо дивне“ (кн. II, ст. 57).

У Москві данський посол ніяк не міг побачитися з канцлєром тому, що цар зі своїми найважнішими достойниками, старшиною, боярами, дяками, паяцами, конюхами і слугами їздить по Москві і „славит“ (так дослівно по російськи пише посол). „Така кумпанія у кілька сот людей з величезним ревом робить „нальоти“ на доми купців, князів та ін. достойників, де як худоба жере і понад міру пє, причім більшість допивається до хороб і навіть смерти“. Дуже розповсюджений був звичай, що при таких пятиках перед приходом „дорогих гостей“ на-

кривають підлогу палат грубою верствою соломи, „щоби після гостей можна було з більшою зручністю замести за ними і викинути їх блевоту і мочу" (ст. 58). „Доки продовжується „Слава", не можна добитися побачення ні в царя ні з іншим достойником. Вони не люблять, щоби тоді приходили чужинці і були свідками їх поведінки".

Коли нарешті 25 січня 1710 р. посол мав можливість побачитися з канцлером Головкіним, то характеризує його як дуже обмежену людину і „як всі російські достойники чванливий, честолюбний і зарозумілий".

Описуючи так „славлення" Різдва, посол ще у більш яскравий спосіб описує святкування Великодня у Петербурзі. „Звичаї ці перейняли росіяни у греків... але ці старовинні християнські звичаї, що первісно були установлені з побожности, зводилися у розпусту... Росіяни пиячать, обжираються і з криком „Христос Воскрес" бігають і їздять по вулицях. Тверезого чоловіка не зустрінеш! В цей день жеруть м'ясо з такою ненажерливістю, що вмирають від задушення. Взагалі неможливо описати тої гульні, шуму, піянства і розпусти, серед якого проходить цей день".

На другий день Великодня посол запросив до себе на прийняття царя, при чім посол був дуже здивований, що цар перед тим був вже у богатьох осіб: „був дуже пяний". При тім каже посол „я переконався, що з його величністю дуже небезпечно бесідувати, коли він буває пяний"...

У Москві данському послові одмовили святочної царської авдієнції ніби на тій підставі, що вірительна грамота посла до царя мала не королівську печатку а лише урядову і що на адресі не було повного титулу царя! При тім цар при кожній нагоді вдавав, що „церемонії для нього не мають жадного значіння".

Подаючи численні приклади нечемности і грубіянства, данський посол з нагоди переговорів з віцеканцлером Шафіровим пише: „Зайвий раз переконався, як мало в Росії увічливих людей. Тут навіть такі високі достойники, як Шафіров — особи скрайньо грубіянські" (ст. 323).

Про жінку Петра І Катерину Алексіївну посол пише: „Без сумніву, історія не знає іншого прикладу, щоби жінка такого низького стану, як Катерина Алексіївна досягла такої величі і стала б жінкою монарха".

По цілому місті, особливо у ночі „жахливий бандитизм: грабунки". Про один з таких він оповідає, як на секретаря цісарської німецької канцелярії напали бандити, не зважаючи на те, що цей секретар п. Остерман йшов містом у супроводі морського капітана із двома рос. вояками, які мали „боронити" чужинця. При тім цілий „караул" теж був побитий і пограбований і роздягнений... Загалом у Москві вийти на вулицю вечером було небезпечно, а рано на вулицях міста знаходяться трупи пограбованих. Підчас трьохмісячного перебування данського посла в Москві, лише коло його мешкання було таким чином забито 16 людей!

(Докінчення буде).

І. ІВАНЕЦЬ

АТАКА КІННОТИ

Відділ української кінноти*)

Під командою четаря Івана Пушкаря

Написав *Михайло Чіх.*

I.

Нас було дуже мало в Сурохові. Не мали навіть кім тримати стійок на залізничім мості на Сяні. Поляки одного вечора прогнали нас із Сурохова. Треба було податись до Бібрки. Сюди прийшла нам допомога з Рави. В ній були також частини з Угнова під проводом хор. Магури. І знову ми заняли лінію Сурохова. На мостах виставили польові сторожі; залізничий міст на Сяні держав пор. Яців, родом з Угнівщини, зі скорострілами, а деревляний міст, на право від залізничого шляху, хор. Магура зі своїми угнівцями. Там був і вістун В., що відтак став старшиною при VI. Бригаді. На ліво деревляний міст держав старшина з Чесанівщини. Підчас одного ненадійного наступу попав я в полон.

II.

Нас, полонених, везли з Рави Руської в товаровім возі (около 70 осіб) в напрямі Любичі і тоді підчас руху поїзду вспіли деякі крізь віконце цього возу вискочити. Я також десь під Любичею вискочив і блукаючи цілу ніч по лісах над раном прибув до Угнова.

Там був тоді духовим і військовим провідником чет. Іван Пушкар. Угнів став і повітовим центром після зайняття Рави противником.

Почалася організація війська. Цивільна влада доставляла для війська харчі та гроші, а військові зайнялись чисто військовим ділом. Була трійкова система. Сотня мала три чети, кожна чета по одному скорострілови, двох вістових (кінних) при сотні, санітарі. Курінь мав три сотні. Цей трійковий лад був лише зпочатку, опісля змінено як за Австрії: курінь, чотири піші сотні, сотня 4 чети і т. д. Військо набиралося бранкою, кожне село ставлялося в Угнові. Піхотинців заражже давали до сотень, сформовані сотні відходили на фронт. Скорострільців — до відділу скорострілів хор. М. Він приділював людей і полево виряджений скоростріл відставляв до похідних сотень. Організацією кінноти зайнявся булавний П., артилерією ніхто, бо в Угнові не було пушок, а ті, які захопили від противника, відсилали взад.

III.

День чи два по моїм прибуттю до Угнова, прийшов наказ з гори, через Сокаль, щоби заняти Раву. Угнів мав захопити Раву від залізничої стації аж по кляштор, а Жовква від стації на південний захід. Війська з Угнова і Жовкви мали досвітком рушити в наступ. Військами з Угнова командував чет. Пушкар. До Угнова стягнено зі сіл давних австрійських вояків, поділено їх на сотні — бо ще не було упорядкованих сотень у запасі. Угнівці підїхали залізничим шляхом аж до зірваних шин (зірвано, щоби ворожий панцирник не підїхав до Угнова), а звідтам уночі рушили на Раву пішки.

Досвіта чет. Пушкар повів одну часть угнівців на кляштор у Раві, щоб вдарити від заду тоді, як

---

*) Хто знав би, яка це частина і де, зволить подати Редакції Л. Ч. К..

ми з жовківцями будемо брати місто з півдня; друга часть мала йти здовж залізничого шляху на стацію. Цей другий відділ, що мав іти на стацію, мусів іти через ріку Рату. З півдня одинокий перехід був лиш через залізничий міст, а там мусіли бути польські стійки. Це ми знали і сподівалися. Длятого мусіли ми їх несподівано наскочити і як найскорше перейти міст та вдарити на стацію. Ми улаштувалися так, що кількох старшин йшло на переді цього відділу, а кількох на заді і так йшли вздовж залізничого насипу аж до залізничого мосту. Стійкові не могли нас запримітити, бо ми йшли не горою залізничого шляху, а висипом і до того ще не світало. Перед самим мостом ми не стримувалися і вискочили на верх на залізничий міст цілою товпою, та з одиноким „гурра" без вистрілу наскочили на стійку так, що стійкові не мали часу стріляти, лишили скоростріли і повтікали куди могли. Ми негайно перейшли міст і розвинулися так як був наказ.

Праве наше крило, одна чета, здається під проводом одного старшого десятника в той спосіб, що йшла у розстрільній наступом на два доми, котрі були на право від стації. Вже добре почало розвиднюватися і видно було, як чета ішла у розстрільній, як на площі вправ. Решта нашого відділу пішла на стацію, лишивши на мості заставу. Ліве крило не потрібно було крити, бо тут не було ні таких домів, ні такого місця, де моглиб поляки скритись і нас непокоїти. Тимбільше, що зліва мали бути жовківці і нам потреба було тільки найти з ними звязок.

Ми не сподівалися, що нам так легко вдасться наш наступ, що поляки не будуть нічого надіятись. Серед них повстала паніка і вони відступили залишивши скоростріли на стації. Тут на стації чет. Л. з Сокальщини мало не пожив смерти. Він як перший з кількома стрільцями вирвався на стацію, а там: „Янтек стшеляй к.... ці маць, нє відзіш, же то гайдамака". Чет. Л. вирятувався тим, що скочив млівіч на мур.

Ми заняли стацію, повинні були йти дальше в місто, щоби його очистити. Нас старшин було досить, але стрільці не були найліпші, тимбільше, що з ріжних сторін зібрані. Лучба зліва нічого не принесла, видно жовківців не було і не було чути з їх сторони жадного стрілу. Нас потрохи почало непокоїти. Тимбільше, що поляки опамятавшись, почали ставити досить сильний опір і з міста на нас пражити. Праве наше крило було цілком загрожене. Колиб так була Жовква дописала! Все булоб пішло легко. А так, за нами ріка, одинокий перехід через міст в разі відвороту. Набоїв мав кождий з нас стільки, скільки забрав з собою з Угнова. Достави не було ніякої. А тут перейшовши ріку, треба було трохи набоїв вистріляти, хочби за утікаючими стійковими. Жовківців нема! Приказ: Взад за ріку! Тепер для нас таки прийшло горячо. Міст перейти було тяжко. Польський скоростріл добре острілював десь з якогось даху залізничий міст. Мусіли переходити міст одинцем бігом, а деякі просто через ріку. Доходило вже до полудня, як ми перейшли ріку.

— Де польські скоростріли? Чи забрали з собою? — питаюся хор. М., бо він, як старшина від скорострілів мав здобуті польські скоростріли негайно ужити до бою.

— Ні, деякі були без затворів і при відвороті ми покидали їх в воду, — відповідає.

Ми мали 8 людей втрати. Один з наших втопився в ріці. Ратуючися вскочив у ріку, щоби дістатися на другий бік, але беріг видко був високий, не міг видістатися на верх, а то вже був сніг і досить зимно. З заду, від Угнова доносять, що чет. Пушкар з своїм відділом вже відступив з під монастиря і йде до Унова. Ми чули рано на право, що там коло монастиря був бій. В дорозі на Угнів стрічаємо чет. Сідельника з завязаною рукою, був ранений під монастирем. Питаю чет. Пушкара, як там пішло. Довідався, що наших поляки перехитрили в темряві — говорили до наших по українськи: „Не стріляй" і так підсунулися до наших зі скорострілами. Пушкар нарікав на наші передні стежі, що так легко дали звестися. Він сам мало не попав у руки ворога. Це було в городі, де був дім австрійського старости. Там також десь пропав і чет. М. Коли ми вже вернулися до Угнова, дістаємо телефонічний запит, чому Угнів не бере участи в наступі на Раву. То Жовква аж по полудні розпочала свою акцію на Раву, замісць того, як був приказ: рано-досвіта!

IV.

Польські відділи, занявши Раву, почали непокоїти і доокаличні села і робити випади, посуваючись вперед, то з Томашева, то з Рави. А все діставали свіжі сили в Королівства. Угнів, формуючи сотні, висилав їх на села як залоги проти Рави та Томашева. До Угнова приїхав один курінь ім. гетьм. Мазепи, коломийці, дуже гарно убрані, узброєні полево — все після припису. Це була для Угнова досить гарна поміч. Цей курінь мав перший бій з поляками за Зеленою в лісах десь як Річки (тут був легко ранений сам курінний командант), а також і в Корнях. Поляки їхали потягом, мали і малі пушки. По цім цей курінь стояв довший час залогою в Вербиці.

З Угнова часто робили ми випади і на поляків. Довідалися, що польська кавалерія має стояти в Гребеннім. Нам дуже захотілось польських коней з сідлами. І одної ночі зробили рівночасно напад на Гребенне, Любичу — там, аби знищити залізничий міст на Белзці. Міст у Любичі знищили, але з Гребенного коней польським кавалеристам не забрали. З цього випаду вернувся чет. Закала ранений, відтак у лічниці в Сокалі помер. Таких прогульок нічних робилося більше.

V.

Раз напав на наш постерунок жандармерії в Річиці якийсь відділ поляків і туди зажадали негайно помочі. Я зголосився у сотника Стафіняка, що піду туди зі сотнею. Разом з хор. М. ми під ніч рушили з сотнею до Річиці. Тимчасом ворога ми там не застали. На другу ніч телефоном дістаємо з Угнова приказ негайно рушати з Річиці в сторону Угнова. А ми тої ночі чули, як там скоростріли грали. Питаюся, чому машерувати, забезпечившися сторожами (бо такий був приказ). Четар

Курінний звіт пробоєвого куріня бригади У. С. С. курінному пор. Ярем[illegible]у. 18. VIII. 1919. Мукша коло Камінця на Поділлю

Матюк, котрий був тоді значковим, відповідає, що в Махнові є поляки і треба їх звідтам вигнати.

В Махнові з наших стояв тоді з сотнею четар Б. і його саме цієї ночі поляки звідтам вигнали. Ми примашерували до села, здається, що є під Новосілками, бо з Махнова також і до Новосілок вдерлася якась часть поляків. Провід у наступі на Махнів вів курінний четар Іван Пушкар. Мазепинський курінь мав іти просто з Вербиці на Махнів, на право від нього четар Б., я знову з своєю сотнею мав бути на правім крилі цілої цієї лінії. День був з початку мрачний, а відтак показалося сонце. Ціла розстрільна, що тягнулася від Вербиці аж під ліс, що є за Новосілками, мала також заняти Новосілки і йти дальше наступом на Махнів. Моїй сотні випав напрям край села, куди йде дорога до Журавців, чи Руди журавецької. Лишивши хор. М. з одною четою в резерві, яка мала в деякім відступі посуватися за мною, пішов я з рештою сотні вперед.

Вже всі сотні зайшли на свої місця, розвинулися і почався наступ. Польські скоростріли почали торохтіти. Ми посувалися з початку четами скоком вперед, а потім роями. Поляки, бачучи, що ми хочемо їм заперти вихід з села, почали втікати з Новосілок в напрямі до Журавців. Ми не могли навіть видіти, коли почали втікати, бо там є долина. Тепер ми йшли дальше на Махнів. Моїй сотні тепер знову випадало замикати дорогу полякам з села. І заки я вийшов на гору з сотнею поза Махнів, то поляки вже втікали з Махнова, вже не дорогою, а через сіножаті, котрі були позамерзали.

І так поляки лишили в Махнові одну пушку, а з другою втікли, а в людях мали около 80 людей втрати. Коли би ми були мали якесь військо в запасі, то могли тоді загнати поляків далеко, бо вони і так заалярмували всіх, а навіть Раву почали евакуувати. Боялися, аби ми не захопили залізничої лінії. Ми вдоволилися Махновом. Поляки може сміялися, що ми не використали цієї побіди, але що, коли ми не мали з ким йти вперед.

VI.

По вигнанню поляків з Махнова дві сотні, одна під проводом чет. Б., друга під проводом хор. М., стояли як залоги в Махнові, а третя в запасі на Вільках вербицьких, де також була і команда 1-го угнівського куріня. Мене призначили до Махнова як команданта тих двох сотень. Сотня чет. Б. була закватирована в школі і була тимчасом у запасі, хоч робила нічну службу, виставляючи нічні стійки від кладовища на північ і з заду Махнова т. є зі сходу і з полудня. Ця сотня і на випадок ворожого нападу мала з тих сторін боронити від ворожого

Старшини Залізнодорожнього куріня УГА. Стоять від ліва до права: пор. Ільницький, пор. інж. Галька, пор. Барщівський, пор. Свищук, пор. інж. Гаврилів, сан. чет. Кушкар, чет. Кохан; Сидять з ліва до права: сот. Гадзінський, сот. Васюта, сот. інж. Рижевський, сот. Гухперт, пор. інж. Калитчук. Лежать: чет. Кметь, хор. Войтович, хор. Замулинський.

нападу село. Друга сотня хор. М. виставляла полеві сторожі від Руди журавецької, як на право так і на ліво. Цілий Махнів довкола був забезпечений нашими полевими сторожами. Окрім цього ще сотня хор. М. держала в ночі з машиновим крісом опірну точку на право від села, в полі на горі, де були виготовлені закопи. В день на цій горі не робилося служби. Від сторони Руди журавецької ми поставили і дротяні засіки, дорогу замкнули іспанськими їздцями, бо поляки дуже нас непокоїли, все нападаючи на Махнів.

Надходили Різдвяні Свята. Люди з дооколичних місцевостей, головно з самого Угнова, поназносили чимало подарунків для наших сотень. Старшини, а так само і стрільці не хотіли, щоби ті дарунки роздавали на Святий Вечір, бо боялися, що на випадок нападу поляків на Махнів не вспілиб як слід оборонитись через святкування.

На сам Святий Вечір (6. січня) я розмовляв з чет. Пушкарем телефонічно і просив його, щоби прибув нині до Махнова і привіз з собою „машиновий кріс". Це був дерев'яний скоростріл, що наслідував тільки тарахкання машинового кріса. І в дійсності приїхав вечором чет. Пушкар з двома вістовими верхом і привіз зі собою дерев'яну скриньку, котра заступала скоростріл щодо „тарахкання". Все було в порядку. Ми з четарем Пушкарем пішли на приходство і там грали в шахи. Видко було, що чет. Пушкар був чогось невеселий, якби чогось пригноблений, все його якась нудьга брала. Десь коло одинацятої години ми вийшли з приходства. По сотнях була наказана якнайбільша чуйність, майже ніхто не смів спати, бо сподівалися, що поляки готові прийти на Святий Вечір у гості.

Стежі, що вернули, голосили, що нічого нового нема. Ми з Пушкарем пустилися за дроти в сторону Руди журавецької дорогою, майже аж до того ліска, що на право від дороги. Ніч була дуже спокійна, морозу не було. Вертаючи назад почули ми кілька поодиноких стрілів в стороні Махнова.

— Що це значить? — питає Пушкар. — Думаю, що се тільки сторожі.

Як стій ми були при становищі передньої сотні. Видимо нашу розстрільну в напрямі гори. Коло цвинтаря, десь в тім напрямі, чути таки добру перестрілку. То видно сотня Б. на своїм становищі вже бється з поляками. Що є з четою, що на горі, звідки не чути жадної вістки, мабуть спокійно. Сотня, що стояла проти Журавецької Руди була ціла готова до бою разом зі своїми машиновими крісами. Дістала ще приказ, щоби своїм правим крилом більше звернулась вправо і обстрілювала евентуально наступаючого ворога з гори в напрямі цвинтаря.

Чет. Пушкар негайно пішов у середину села, щоби переконатись, що властиво є, чого падали стріли. Я з кількома стрільцями пустився поза хати полем до цвинтаря. Коло цвинтаря була полева сторожа, обсадила своє становище і пильно слідила, що діється на право. Тут довідався я, що на право було видко як поляки йшли з гори. Я негайно відгадав плян поляків. Ворог навмисно наперед вдаряє якоюсь частиною свого війська на село з заду, а тоді, занепокоївши нас з заду, зроблять фронтовий наступ на Махнів з гори. Скоро спішу туди через приходство, де думаю, що поляки хочуть вдертися до села. По дорозі коло церкви стрінув четаря Пушкаря з його вістовими. Чет. Б. половину сотні кинув на оборону села з заду, щоби не пустити поляків зі сторони Вільки вербицької, а другою половиною обсадив край села на ліво від дороги, що веде з Махнова до Вільки вербицької, а на право від цвинтаря.

Польська кінниця впало в село з заду, а наші не вспіли їх відбити, розбіглися. Можливо, що поляки скорше вдерлися в село з заду, заки стійки наші заалярмували. Так само і друга половина сотні чет. Б. не вдержалася на своїм становищі.

Та сотня, що стояла на переді села, проти наказу почала відступати зі своїх становищ. Чета, що була на горі з машиновим крісом в окопах, вернулась до села. Ця боялась видко, щоби не дістатись у польський полон, знаючи, що на заді „порвалось". Цілком слушно, коли зад стоїть вільний для ворога, то пощо на переді війська.

Чет. Пушкар думав з початку зі сотнею з переду і з тими, що лишились ще з сотні Б., робити протинаступ у селі, але залишив цей плян, а казав виофатись через фільварок (чи жидівські будинки, що є проти Корнів) за село на луги, чи поля, що є між Махновом і Вербицею.

Чет. Пушкар їхав враз з вістовими верхи на переді уступаючого відділу, а я йшов на самім кінці. Коли я вже переходив сіножатями, а доходив до піль на боці на ліво від полевої дороги, запримітив я щось на землі. Приходжу ближче, лежить, стогнучи, чет. Пушкар, ранений.

— Що тобі брате?

Виджу ранений у груди, високо, майже коло рамени. Наборзі добув я бандаж, сяк-так завязав рану. Треба його забрати з собою. Іти вже чет. Пушкар не міг. А сказав ще до мене:

— Ти втікай сам, аби не дістався в полон.

Коби тут хто був зі мною, то моглиб його забрати разом, а так візьму його сам, то може ще гірше розраню його рану, а покинути його тут самого в полі не можна. Дивно, що він їхав з кількома їздцями, а відтак ішла майже ціла сотня і ніхто не зауважив, що чет. Пушкар лежить ранений. Розглядаюсь, прислухуюсь, чи хто де близько не йде, щоби можна було забрати раненого. Нікого нема. Далеко не відходжу, а ще близько, здається, були якісь корчі.

За якийсь час запримітив я якогось верхового, що їздить по полі. Підїзджає ближче, не видячи мене. „Свій" чи „не свій" — думаю. Розпізнаю — наш їздець. То видко ті, що вспіли вже втекти до Вербиці, дали знати, що чет. Пушкар впав, або кінь його прибіг до дому і в той спосіб довідались, що чет. Пушкар десь лежить. Санки, що їхали за Пушкарем, шукали його по махнівських полях, не знали докладно, де він упав. Моглиж з тими санками їхати і ті самі їздці, що вертали з Пушкарем з Махнова, а то їхали інші.

Ще тої самої ночі ті самі сотні, що відступили з Махнова, робили протинаступ на Махнів, але без успіху. Нашого курінного не було вже між нами. Власне тоді в рідній хаті в Вербиці кінчив останні хвилини свого життя.

Житомирська юнацька школа

Формування; наука; бої; перший випуск української старшини.

Сторінки з недрукованого щоденника.

Написав *Всеволод Петрів*, генштабу, генеральний хорунжий.

(Продовження).

Приймаю як інструктора кулеметної справи, за умовою вивчення мови й вироблення української термінольогії.

(Забіжу трошки вперед: цей „фаховець“ був двічі ранений у рядах школи, в останнє у боях з Денікінцями, захворів на тиф й помер на українській службі, по смерті виявилося, що був родичем відомого генерала Духоніна).

Никитин — сотник з кадетського корпусу й „военного училища“, повний курс перед самою війною скінчив, родом із Житомира, ніде ще не служив, бо „не знайшов частини, в якій сподівався порядку“; рекомендації: ні риба ні мясо, до української влади льояльний, родина — урядовці, старшини, мають малий будиночок у Житомирі.

Принятий в муштровий склад школи.

Полковник Вержбицький — колишній кадровий одної з військових шкіл перед війною, потім командант сотні, куріня на фронтах світової війни, потім, за ранами, викладач у військовій школі у Житомирі, українізував Школу, за Гетьмана не служив, зявляється знову до „знайомої справи“, рекомендації добрі. Принятий — Інспектором кляс Школи.

Полковник Павло Вержбицький — поляк-католик, родом з Житомира, володіє дуже добре українською мовою, закінчив повну військову освіту, з піхотною старшинською школою включно, зявляється „помагати українцям будувати силу“, проти Москви, яку не любить й проти большевицької Москви, яку ненавидить. Небезпечний тип, але добрі й дуже потрібні кваліфікації, величезний стаж, бо командував востаннє полком, а з розмов бачу, що маю перед собою силу, що може керувати не лише вогневою підготовкою юнаків, але й вогневою підготовкою старшинського складу школи, може дати тактичну підготовку персоналу школи й юнацтву. Рекомендацій від громадянства нема жадних, бо полковника не знають, служив десь далеко. Приймаю викладачем тактики й стрілецької підготовки, останню разом із Кудиновим.

Підполковник Лабуць — римо-католик, але вважає себе українцем, високих військових кваліфікацій й досвіду, наприкінці війни був відкомандирований з фронту до шкіл, як ранений, для ведення підготовки нової старшини, командант куріня на фронті й куріня в одній зі шкіл, рекомендації добрі, кажуть: „хоч поляк, але українець“. Принятий командантом куріня.

Сотник Акименко, командував сотнею на фронті, фаховий бомбометчик та гренадир зі спеціяльною підготовкою, прибув з военного полону, був у Німеччині в українському таборі, потім в кадрах Синьожупанців, але не попав з Синіми на Україну, бо хорів. Принятий в постійний склад школи.

Довелося й відмовляти у включенню в постійний склад. Так відмовив я свому колишньому товаришеві зі шкільної лавки київського корпусу, полковнику гармати, дуже доброму фахівцеві й бойсвому командантові, якого бачив і в боях і в інших тяжких умовах, бо поставив передумовою вступу: „не присягати українській владі, бо він поляк й був у корпусі Довбора Мусніцького“, а сам він був родом з Волині й там володів чималим куснем землі, от-же людина сама себе виключила з українського громадянства, а це було конечною передумовою вступу до Школи.

Відмовлено ще декільком, що збиралися боротися проти большевизму в Росії, бо-ж яке нам діло, яка в Росії буде форма влади, а в школі відразу заводити ріжні спори на тему влади та ще у чужій державі, не годилося. Тут в першу чергу мусіла бути підготовка для боротьби за Україну.

Як би не було, але протягом 12 днів мали ми вже повний склад старшини й трохи з цивільної професури, при чому свідомо я взяв до помішника інспектора цивільну людину, одного правника, призвища якого свідомо не називаю, бо не знаю, що з ним й де він.

Вже від першого дня приняття кожного зі старшин мусіли вони працювати щоденно у школі. З менту зформування кадру приступлено до його систематичної підготовки, перше всього в узгідненню методи майбутнього навчання й в українській мові та української військової традиції. Цьому вирішено присвятити з тиждень по вісім годин денно, інструкції давав Начальник школи, та старші військові фахівці щодо військової частини справи та декілька цивільних по українізації.

Водночас зі збіркою старшинсько-професорського кадру прибуло й декілька юнаків. Властиво кажучи ми не оголошували ще вписів, по перше тому, що й старшинський склад не був ще сконсолідований, а по друге тому, що не хотілося заповнювати складу школи міським та підміським елементом, що не давав тих прикмет стійкости, відданости своїй землі, що його міг на мою думку дати сільський елемент. Я вже бачив, як швидко запалюються інтелігенти міста, і як швидко в них впада завзяття в тяжкі хвилини, а тут хотілося будувати надовго й поважно, хотілося виховати такого старшину, що був би селянинові і свій і авторитетний, такого щоби був такий впертий та й певний як та земля, при якій він працює.

Однак не можна було відкинути тих, що самі до школи просилися, без агітації, без заклику, таких було в школі за перші дні її існування коло 20-ти.

Сотенне навчання в Ясні під Тарновом. 2-га сотня К. Ю. Ш.

Ожила порожня Духовна Семинарія. Вже у сьомій ранку звенить сурма, перед якою вже весь старшинський склад в помешканні. Ладнаються в коридорі дві групи: старшинська коло 40 люду й юнацька, покищо маленька, й гулко звучать кроки йдучих на працю старшин, поруч з юнацтвом, оживляючи двір командними викликами, вчать як вчити й вчитися самому. Вчить сивоватий полковник всім таємницям стрілецької справи, старший сотник злоститься за погано кинуту гранату, а для кляси, науки, юнацька група та дві старшинські; далі не шкодуючи черевиків і не боячися болота в поле й на ньому повторюють тактичні правила, бо була перерва, бо треба зробити одноцілою цю випадкову збірку. А в професорській кімнаті сидять професори школи й комбінують програми для майбутніх навчань, розвязуючи ту складну проблему, що її поставив їм начальник школи: „вчити так, щоби завжди були хоч в чомусь готові, вчити так, щоби не розраховувати на роки, а на стільки, скільки буде часу, а скільки ніхто не скаже". Виробляють циклі, перший, другий й т. д. та ще рахуючись з тим, що матимуть діло з чотирикласовою освітою. А поза семинарією шукають підручників, приладів, одягу, зброї, приладів для муштрового навчання й радісно чуєш: „наша школа", „для нашої школи", я те й те знайшов, добре було би те а те зробити.

В обід, хто хоче може до дому, а хто хоче — юнацький обід за невеликі гроші за спільним столом з начальником школи й юнацтвом.

Треба зазначити, що 50% кадрового складу користали з того дозволу, бо по обіді знову у тому ж темпі починалася праця.

Не відпочивала й канцелярія, з якій виготовлювалися необхідні бланки для свідоцтв майбутнього юнацтва, шкільного навчання, проїздні документи для тих груп, що мали виїхати на провінцію за юнаками й інструкції, детальні та широкі для цих груп. Про те все згадаю пізніше в розділі про комплектування юнацького складу, тут лише зазначу, що підготовлювалося 11 груп з одного старшини та двох юнаків у кожній, що мали виїхати за юнацьким складом.

Уже у вечорі короткого січневого дня потемки кінчаються працівні години, а в 21 годині грає сурма українську мельодію й у будинку Семинарії стихає, лише гомонять мірні кроки вартового юнака на коридорі між порожніми покищо сотенними помешканнями; у професорській поруч з „приватним" помешканням начальника школи, вартовий по школі сотенний підводить балянс минулого дня, а в маленькій кімнаті, коло сотенних помешкань вартовий старшина щось читає, може вчить українську терминольогію.

Цікавий читач запитає: для чого те? бач же все ще порожнє? Ні, це вже живе, починає жити організм, вже творяться рямки клітини, які мають лише розростися, твориться те фізичне та моральне оточення, в яке мають попасти ті нові люди, яких воно має виховати. Консолідується дух частини, який має огорнути, захопити те все нове, що прийде.

Тиждень, мало часу, але вже починає щось творитися, а на якусь параду залоги міста Житомира, що відбулася того часу, виводимо старшинську й юнацьку півсотні у бойовому однострою, якого головною ріжницею від усіх інших є сталева каска французького взірця, на передній частині якої намальований світло-жовтою фарбою великий тризуб й стоять літери Ж. Ю. Ш.

„Треба використати все для творення „духа частини", треба влити у кожен гудзик однострою стільки містичного змісту, щоби за нього людина ризикувала життям", вчив Наполеон й гордо підіймалася голова юнацька в сталевому шоломі по цілій Волині й Поділлю, по цілому Правобережжю, куди лише носила доля.

Було також чимало мороки й господарській частині, а то з такими річами, що здавалося не повинні би викликати жадних непорозумінь. Наприклад з прибиранням помешкань та з готуванням їжі для школи. Не дивлячись на всі заклики, не прийшов ніодин з мужчин до послуг, зявилося лише два жиди, з яких один зі своїм конем та возом був включений до постійних служачих школи. Мали ми вистарчальну кількість охотників до догляду коней для кінного вишколу школи, майстрів для догляду зброєю, але для повсячасної обслуги при кухні й т. д. жадного.

Довелося вжити незвичайного засобу, закликати жінок до всіх тих праць, що ведуться в кухні й без безпосереднього приступу до юнацьких помешкань. Було це невигідно, бо днук школі доведеться пересуватися, та ще з боями? Часи ж були дуже непевні, але з дальшого викладу побачите, що й це школу не завело.

Група старшин 2-ої сотні К. Ю. Шк.

Як би то не було, але за три тижні по одержанню наказу про формування, міг начальник школи повідомити начальника головної шкільної управи, яким вже тоді став Полковник В. П. Сальський, бо ген. Остафієва призначено Начальником Політехнічної Військової Академії, що кадри вже готові, що склади мають все потрібне для школи, що лише бракує підручників, які мусимо самі писати, що вже є й трохи юнацтва, яке підготовлюємо як підстаршинський склад, й що шлемо за юнаками на провінцію. Дістали по прямому дроту подяку, з повідомленням, що ми вже обігнали ті кадри, що лишилися від Гетьмана, де стан гірший за наш, але й тривожну вістку, що треба поспішати, бо Москва вже туй туй буде під Києвом й Бог зна, чи вдержимось.

З боку головної шкільної управи зроблено все, що просив, переведено кредити, написано всім цивільним властям про підтримку, лише не прислано ані підручників, ані жадних вказівок, що робити на випадок, як би довелося евакууватися.

У всякому разі треба посилати за комплетуванням.

Школу розраховано на 4-ри піші сотні, кулеметний вишкіл на 4 кулемети Максима, два Кольта й відділ скорострільних механічних рушниць Шоша та Люїса. Кінний вишкіл, який опісля мав перетворитися в кінну сотню. Гарматний вишкіл, для ознайомлення з гарматою на гарматну чоту, та вишколи мінометний, бомбометний та звязку.

За програмою ,,Спільно-юнацьких шкіл" мали всі починати у піших сотнях, а потім проходячи через вишколи, ознайомлюватись з іншими родами зброї, водночас команда школи мала обірати у вишколах тих найздатніших для інших родів зброї для передачі їх чи то до окремих шкіл гарматніх та кінних чи то для спеціялізації в межах своєї школи в фаху кулеметному, звязку, бомбометному і т. д.

У пішій сотні мало бути 4-ри чоти, кожна чота заразом наукова кляса по 35 юнаків. Кулеметний вишкіл, у який мали переходити юнаки по попередньому вивченню в піших сотнях, мав мати 100 постійного та 60 змінного складу, кінний мав мати 150 люда, з них 100 мало бути в постійному складі чи то переходити до фахових шкіл, гарматній 100 з них 60 постійних, звязку 100 з них 50 постійних, фаховий помічної зброї, мінометн, бомбомети, во-

К. Ю. Ш. в Хриплині перед від'їздом на фронт до Галича 1920 р.

Школа в дорозі до м. Ясла.

гнемети, ґазовий і т. д., 100 з них 50 постійного складу, так що школа в разі не переводу фахівців до інших шкіл мала би бути організмом у 1200 юнаків, а з відходом фахових, гарматчиків та кіннотчиків у 1000 юнаків, та ще коло 100 професорського та кадрового складу, рахуючи такою усю обслугу школи.

Поскільки ж ми починали лише з першого курсу, при дворічній нормі для пішого вишколу, то мали приняти в першу чергу 560 юнаків, само собою зменшивши відповідно й кадровий склад.

V

ЗА ЮНАКАМИ.

Начальник Школи перевіряє у ,,конференційній салі" одинадцять старшин й 22 юнаків; завтра вони від'їздять на села ,,землі Кривичської" й ,,землі Древлянської" на Волинь та Полісся — за поповненням юнаками.

Докладно зясовують, як зявляться до повіту, зясують у повітовій управі, що й як, поїдуть до волости з тими й тими паперами від повіту, як у повіті роспитають про настрої, як скличуть волосний сход, а потім сільську громаду та як до батьків звернуться, прочитавши відозву, складену школою.

,,Українські селяни!

Волею народу українського твориться наша Самостійна Українська Республика, якій хозяїном є увесь український нарід, от-же й Ви усі.

Берегти цю українську державу мусить своя українська армія, що з Вас, селяни, складатиметься.

Армія потребує не лише козаків, але й старшин.

Уряд Високої Директорії Української Народньої Республики для підготовки цих старшин утворив юнацькі школи, одна з яких міститься у Житомирі.

Батьки! Коли хочете, щоби армія У. Н. Р. була нашою й Вашою армією, пошліть найкращих Ваших синів до юнацьких шкіл, в яких досвідчені військовики вивчать їх на старшину.

Селяни, хто з Вас буде закликаний до української армії, піде під команду своїх старшин зі сіл, що будуть поруч з іншими з міст вести Вас на боротьбу за свою Державу, свою правду й свою волю. Хто-ж краще поведе як не свої старшини? Коли хочемо ту свою правду й волю мати, мусимо за неї стати, все за неї дати, отже до війська всі, кому належиться, а ті, що на те здатні, до юнацьких шкіл!"

Далі зясують умови прийому, дадуть сходу пояснення, як та чому вчитимуться хлопці, які права придбають. Потім запишуть тих, хто від разу зголоситься й зазначать речинець, до якого ще зголошуватися можна на місці, чи безпосереднє у школі, попередивши, що те останнє зголошення може буде й за пізне.

Потім призначуть збірку всіх, що зголосилися, для перевірки здатности до праці й документів. Вже по сході роспитаються про кожного, що зголосився. Переведуть перевірку здатности та документів. Візьмуть постанову сходу про те, що таких вислано до школи за відповідальністю громади, а дивлячись по обставинам візьмуть і заяву від батьків про їх волю, щоб син закінчив науку та став українським старшиною.

Робилося все так, щоби той, що прийде до школи, почував себе обовязаним у ній витримати, почував себе повязаним волею односельчан, батьків й громади, та щоби село відчуло органічний звязок із тою своєю новою українською старшиною, з тою своєю українською армією.

Хотілося тим відновити стару українську традицію: звязку „волости" із Запоріжжам, села із „вибранцями", „тисячі" із „гриднями".

Одинацять груп виїхало „на волость". Кожна мала вказане, яке максимум поповнень має привезти із собою, але було зазначено, що краще не виконати „заклику", чим привезти нездатних.

Спорожніло зовсім в помешканнях, але ті, що залишилися, далі провадили свій вишкіл та варту, а крім того почалася праця над набором і міського елементу; з цим було тяжче.

У Житомирі прокотилося, за час революції, декілька ідеольогічних хвиль: повстання проти царської влади, — гаряча агітація Общерусских партій проти Центральної Ради, підпирана російським складом чеських легій, тодішніх героїв на тлі розвалу російської армії, — гаряча агітація Гетьманських часів „к чістим юношам", що чималий контінгент дали гетьманському „общерусу" Арно для „борьби с новою формою большовізма" (це з нами), потім гаряча хвиля общерусской большевицької й поруч із нею погромнической агітації „саюза русскаво народа".

Житомир мав 43% жидів, 28% москалів й лише 25% українців, а скільки з них свідомих?

Житомир це ж Волинь — це район пропаганди „обрусітелей", як з духовного звання так й чорносотенців усіх відмін, що містилися, гніздилися головне по містах.

Житомир, це ж місто, де жило багато демісіонованих полковників й генералів російської армії, що звичайно, бодай хоча би задля „пенсій" хотіли повернення „старого добраво времені".

Тяжко було придумати для цього сорокатого міського поповнення ті моральні запоруки, які лекше дістати з села, де кожен кожного знає; тому не дуже радо уміщено у часописі таке оголошення:

„Житомирська Спільна Юнацька Школа відкриває прийом юнаків. Бажаючі являться до канцелярії школи — Духовна Семінарія від 8 до 2(14) год.

Необхідні: документи про освіту, посвідки українських організацій, українське громадянство.

Прийматимуть фізично здорових, що відповідають умовам приняття й вистарчаюче володіють українською мовою."

—х—

Отже всілякі клявзулі, щоби не приняти небажаного елементу.

Може дехто порахує то несправедливим, невірним, вважаючи, що школа мусить перевиховати людей, може й так, але хто зна, чи ж на те буде час? А що буде завтра?

По цьому заклику зявилося чимало молодих людей, але принято по докладному перегляді лишень 90 юнаків, переважно зі скінченою гімназійною освітою, з них дехто був невеличкий час в російських „юнкерських учіліщах" а дехто й добровольцем в українській армії.

Пройшов тиждень з часу відїзду груп за юнаками й увечері одного морозного дня вїхало у двір семінарії декілька селянських саней. Коні були прикрашені кольоровими стрічками як на весілля, а на перших санях веселий й радісний пор. Якимчук, за ним співаючи веселі пісні звягельські хлопці цілих 43 у віці від 18 до 20 років, один у другого молодці. Звягельський повіт дав найшвидше і найбільше своїх найкращих синів. Пізніше примашерували Радомишльські, Чуднівські, Янушпільські, Романівські й инші в більших чи менших групах, але всі групи менші за ті норми, які були поставлені, не так тому, що заклик не викликав належного ефекту, як тому, що ті, що зголосилися, не витримали того іспиту, що був вказаний, чи не дістали належних рекомендацій від громади.

Зазначимо, що ті старшини, що виїхали за поповненням, совісно виконали своє завдання, не гоняючись за рекордами скількости лишень за якістю.

Повернули лишень ближчі групи, єдиною далекою були Звягельські; події не дозволили, як побачимо, вернутись тим дальшим.

Помешкання школи наповнилося юнацтвом, якого було за тиждень-два від початку прийому 311 люда. Всіх поділено між кадрами 4-х піших сотень, так що кожна мала зменшену скількість чот.

Велика ріжноманітність освітного стажу та підготовки примусила управу школи відмовитися від засади: кляса рівна чоті, бо довелосяб мати сотні дуже ріжноманітні, й не осяглася би спайка між людьми з міста та з села, з великою та з малою освітою; цим вже порушені були принципи вироблені „Комісією по утворенню постійних шкіл та академій у війську української держави", що працювала за часи Гетьманату в Києві під керовництвом ген. М. Юнакова — професора Військової Академії.

Тоді не узгляднили тієї вимоги, що її нині ставило життя, бо вважали, що юнаки будуть мати приблизно однакову освіту, а забули про можливі соціяльні вимоги революції. Правда, що комісія працювала для евентуальних нормальних часів, а управі школи доводилося робити діло підчас революції, де норму лише пристосовують, а не можна її додержуватися.

(Далі буде).

Князь Святополк „Окаянний“

† 1019 Р.

Написав *Теофіль Коструба.*

Історична наука в останніх часах — можна сказати, що продовж останніх сто літ — виробила й видосконалила методи своєї праці. Ще відносно недавно, бо до кінця XVIII століття, переважна більшість істориків ставилася некритично до своїх джерел, себто до памяток минулого, на основі котрих відтворювано образ історії України. Але з часом джерела піддано основній критиці — і з того виявилося, що не все можна довіряти старим запискам, бож їх автори були також живими людьми зі своїми змаганнями й упередженнями, котрі нераз причинялися до перекручення, або бодай затемнення справи. Внаслідок того нпр. старий літописець XI ст. змальовував декотрі особи, йому симпатичні, прихильно, вишукуючи в них лише добрі сторони, а натомість про інших писав неприхильно, не жалуючи їм досить острих слів і характеристик.

Сталося так і з неодною постаттю з української історії. Наш найстарший літопис, зредагований остаточно на початку XII століття, не був вільний від політичних і церковних тенденцій. За найважніші політичні й церковні тенденції, що не дозволяли літописцеві (чи й літописцям, бо це був твір кілька разів переоблюваний) поставитися цілком обєктивно до всіх постатей нашої історії, була ідея єдиної Руси зі столицею в Києві, себто спадщина часів Володимира Великого й Ярослава Мудрого, й візантійська форма християнства. До того ще долучувалися нераз утерті характеристики деяких осіб, передані традицією, й це впливало на оцінку якогось історичного діяча. Неодного незаслужено вихвалено, неодного несправедливо осуджено. Нинішня українська історична наука нераз регабілітує тих, кого стара, вкорінена, але фалшива з ґрунту традиція осуджувала, або й досі ще осуджує.

Одною з таких постатей є княь С в я т о п о л к, син Володимира Великого, як це звичайно приймається за нашим літописом. В тім літописі причіплено йому епітет „окаянний“, себто проклятий, і оскаржено його за вбивство братів: Бориса, Гліба й Святослава Володимировичів, із жадоби панування. „А Святополк окаянний, злий, убив Святослава, піславши в Угорські гори (= Карпати), як той утікав до Угорщини; й почав думати: що вимордую всіх братів моїх і прийму владу над Руссю сам“, пише літопис про нього[1]). Одним словом — у Святополкові маємо відстрашливий примір, як не повинен князь виглядати.

Та літописна характеристика не видержала проби історичної критики. Вже М и х а й л о Г р у ш е в с ь к и й, безумовно найбільший ерудит у нашій історіографії, блискуче переводить критику літописних вісток про кн. Святополка[2]). Він підкреслює, що літописне оповідання опирається на гагіографічнім творі чи бодай виходить із того круга. Скоро після смерти обох братів, убитих Святополком, Бориса і Гліба, їх канонізовано. Про якісь їх спеціяльні заслуги для Церкви не довідуємося навіть із життєписів; єдиними даними для їх канонізації було те, що їх забив брат... Правда, пізніше довідуємося про деякі дійсно чудесні явища при перенесенні їх мощів[3]), але канонізацію їх безумовно приспішив політичний момент: упадок „окаянного“ Святополка, якого треба було знищити й морально, не лише фізично, — й запанування „мудрого“ Ярослава. Отже з перспективи святости Бориса й Гліба, яких проголошено мучениками, Святополк мусів бути „проклятим“. Два інші історики України також не вдоволяються традиційною літописною характеристикою нашого князя. С т е п а н Т о м а ш і в с ь к и й бачить у Святополкові представника змагань українського півдня проти новгородської півночі, яку репрезентував тоді князь новгородський, Ярослав Мудрий[4]). А В я ч е с л а в Л и п и н с ь к и й, згадуючи принагідно постать цього князя й його діяльність, називає його мабуть першим по своїм тенденціям між князями українцем[5]). Щодо назви „окаянний“, то це, на думку Липинського, так його назвали сучасні книжники, неприхильні його політичній і церковній політиці.

Опінія трьох найбільших істориків України, як бачимо, випадає цілком інакше в відношенні до кн. Святополка, як то ми привикли читати звичайно по підручникам історії — аж до останніх часів[6]). Це оправдує спеціяльне зацікавлення тією постаттю тим більше, що, як підкреслюють Томашівський і Липинський, Святополк провадив „українську“ політику — бо вживав місцевих сил для будови держави в Україні, підчас коли й Володимир, і Ярослав уживали до того варягів — наємників зі Скандинавії. І справді, при помочі південних сил — чи то місцевих, чи й наємних, або союзних, — Святополк потрафив був злучити в своїх руках: Київщину, Сіверщину (Чернігівщину й Переяславщину), мав (після втечі Святослава) Деревлянську волость, свою Турово-Пинщину (земля дреговицько-деревлянська), Берестейську волость, певно разом із „Червенськими городами“ і, може бути, вер-

---

[1]) Лытопись по Іпатскому списку, Спб. 1871. стор. 97—98.

[2]) М. Грушевський, Історія України-Руси, т. II, Львів 1905, стор. 2—16.

[3]) Літопис, стор. 127—128; при перенесенні тіл Бориса й Гліба в 1072 році, як подає літописець, під впливом чих явищ признав їх святість і скептично настроєний митрополит-грек.

[4]) С. Томашівський, Українська історія, Львів, 1919, стор. 45.

[5]) В. Липинський, Релігія і Церква в історії України. 2 вид., Львів, 1933. стор. 54—55.

[6]) Пор. мою оцінку нового підручника в „Записках ЧСВВ“, т. VI., стор. 367.

хівя Волги й Оки — землю вятицьку, Ростовсько-Муромську, волості Бориса й Гліба[7]). Ці всі землі — це ціла Україна з додатком іще деяких чужих земель, хоч, зрештою, їх було мало. Чи він хотів збирати й решту батьківських земель, де сидів Ярослав, не знати, але може й не хотів їх добувати. На всякий випадок Святополк був першим добре знаним із історії князем, що зібрав разом усі нині етнографічно-українські землі як цілість для себе. Так уже це саме робить його дуже цікавою постаттю в нашій історії. Та є ще й другий момент — а саме, що всупереч переважаючим тоді культурним і навіть церковним впливам Сходу в Руси, він виступає як приклонник західної культури. До того — волость його лежала в західно-українських землях.

Постараємося отже в отсій короткій статті оглянути важніші моменти з життя кн. Святополка й подати характеристику його як політика.

Літопис каже в двох місцях, що Святополк був сином Володимира Вел., а саме вичисляючи сумарично всіх синів його — раз під р. 980, а другий раз під р. 988[8]). Але справа ця не така проста. Володимир, як відомо, мав синів від ріжних жінок, а одною з найдавніших була б. жінка Ярополка, брата Володимирового, й мати Святополка. Літописний текст, отже, як його брати буквально, вказував би на те, що Святополк був сином Володимира й дружини Ярополкової, з роду грекині, навіть б. монахині, яку пірвав Святослав Ігорович для її надзвичайної краси й привіз для Ярополка на жінку. Зате ін. місце в літописі, що займається ближче походженням Святополка й відношенням до нього Володимира В., під тим оглядом дає поважні сумніви й каже вважати Святополка радше сином Ярополка, а не Володимира[9]). Якщо так, то стає більше зрозумілою його (Святополка) пізніша рівнодушність до братів — уже не рідних, але стриєчних — Бориса й Гліба, хоч і так ми не знаємо нічого ближче про їх взаємовідносини — поза остаточним конфліктом. На всякий випадок родився Святополк незабаром після смерти Ярополка, отже в 980 або 981 році.

Дальший знаний нам факт із життя Святополка — це надання йому самостійного князівства. Вістку про це маємо при сумаричнім вичисленні князівств, які Володимир надав синам, під 988 роком. Коли це могло статися? Треба було, очевидно, двох умов до цього: перше, щоби Турів був під владою Володимира В., друге, щоби Святополк був здібний до панування.

Щодо першого, то ми не маємо певних вказівок, коли Турово-Пинщина перейшла під панування Києва. Місцевий переказ про кн. Тура в часах передруських вказував би, що там була своя племінна (чи городова) держава в часах перед-володимирових[10]). Дреговичі належать до Києва вже за кн. Ольги, — знаємо це з Константина Порфірогенета, що писав при кінці 950-их років, — але не знати, чи тоді належали вже й сьогобічні, на південь від Припяті, землі. З другого боку, як побачимо нижче, до Святополка належить також Берестя — отже можна б думати, що його князівство займало й частину (північну) Волині. Чи з цього можна припускати, що зайняття Турово-Пинщини стоїть у звязку з західніми походами Володимира в 980-тих роках? — не знаємо. На всякий випадок Володимир щойно виділив для Святополка те князівство з уже опанованих земель, як той був уже здібний обняти владу.

Доходимо отже до другої умови — повнолітности Святополка. Самостійно панувати він міг уже ок. 1000 року, маючи яких 19—20 літ. Але чи старий князь дуже спішився з виділенням йому окремої волости, не знаємо. Бачимо його в Турові щойно ок. 1010 року — 1013 він уже попадає в конфлікт із батьком. Отже Святополк обняв свою волость між рр. ок. 1000—1010.

Щодо території Турівського Князівства Святополка, то воно обіймало не лише теперішнє Полісся (не ціле, від сходу по Уборів), але й частину Волині, а що найважніше — Берестейщину. На це останнє маємо виразну вказівку в літописі. По остаточній, нещасливій для себе битві, Святополк утік до Берестя — як до свого города, але положеного на заході, далеко від Києва. Щойно звідси втікав він у „лядську землю"[11]). Отже Берестя, а певно й етнографічно-українське Забужжя, належало тоді до Святополка. Приналежність Берестя до Турово-Пинщини, яке бачимо хвилево в XII ст.,[12]) можемо вважати отже за відновлення старої традиції, що сягає щонайменше початків XI ст., а може й іще давнішого часу.

Безпосередна близькість із польською територією мусіла мати свій вплив. Пограничні землі мають ту прикмету, що населення взаємно вимішується, приймає одні від других дещо з культури, навіть мови. Треба би згори припускати зносини Святополкового Князівства з Польщею. Але тут бачимо щось більше, ніж взаємне проникання: а саме, кн. Святополк був жонатий із польською княжною, дочкою Болеслава Хороброго. Про це розказує нам сучасне німецьке джерело, Єп. Тітмар мерзебурзький. Він каже, що разом із польською княжною приїхав до Турова як її духовник Єпископ Райнберн — німець, очевидно католик латинського обряду. Та Райнберн не обмежився лише до двірського капелянства й почав місійну працю. Джерело говорить

---

[7]) Грушевський, Історія, II, стор. 8.

[8]) Літопис, стор. 53 і 83.

[9]) „Володимеръ же залѣже жену братьню Грѣкиню, и бѣ не праздня, отъ нея же роди Святополка. Тѣмь же и отець его не любяше, бы бо отъ двою отцю, отъ Ярополка и отъ Володимира" (Літоп. стор. 52). Це місце можна розуміти хіба так, що Володимир (чи літописець) не мали певности, чий він син — зате знали добре, що Володимир не любив його.

[10]) Грушевський, Історія, II. с. 307.

[11]) Літопис, стор. 101—102 п. р. 1019).

[12]) Грушевський, Історія, II. с. 371.

про викорінювання поганства[13]). Треба думати, що Райнберн висвятив собі до помочі й священників — певно місцевих, але, очевидно, латинського обряду. Таким чином первісно християнство ширилося тут католицьке. Очевидно, що крім цих впливів західнього християнства ділали тут також інші західні впливи.

З пізніших характеристичних для нашого князя потягнень цікавий його союз із печенігами, — отже силою степовою, південною, в боротьбі з північними Ярославовими варягами. Маємо дані припускати, що цей союз завязався не так відразу, щойно тоді, як треба було боротися з Ярославом. А саме в одним німецькім джерелі, листі св. Брунона з Кверфурта, що був 1007 р. в Україні в Володимира Вел., маємо цікаву згадку про Володимирового сина як закладника в краю печенігів. Місія св. Брунона мала на меті навертати тих поган. Володимир поставився дуже прихильно до справи, відвів Брунона аж до грaниць своєї держави, а навіть дав свого сина як закладника, що Володимир не буде воювати з печенігами-християнами. Бруно висвятив одного німця на Єпископа для печенігів[14]). Висловлено здогад, що сином тим був якраз Святополк. Це дуже можливо з огляду якраз на його пізніші звязки з печенігами, а далі на прихильність до зах. Церкви, до якої вже тоді міг привязатися — за час побуту в печенігів із латинським Єпископом. Якщо цей здогад був би вірний, то він позволяв би на пересунення обняття Святополком Турівського Князівства на час після 1007 року, ближче до 1010 р. А виглядає цей здогад дуже ймовірно.

Яку ж опінію мав кн. Святополк у населення? На це безпосередної відповіді не маємо, бо її старалися затерти пізніші письменники, що мали про Святополка злу думку. Але з-поза цієї тенденції проглядає, здається, трохи інша дійсність. В момент смерти Володимира Святополк був у Києві, хоч не разом із батьком — бо, як пише літописець, окруження Володимирове таїло від нього смерть батька. Всежтаки найшлися такі, що дали знати Святополкові. Він скоро скористав із положення й оголосив себе князем у Києві. Опору мав, як пише літописець, зокрема у Вишгороді, бо вишгородці навіть заявили, що голови свої за нього зложуть. Отже ніхто не підніс спротиву проти того, що він засів на троні; навіть військо, що було поза Києвом із Борисом, скоро кинуло Бориса й перейшло до нього. Здається, що ці факти вказують на щось інше, як хотів би літописець, а саме — що кияни ставилися прихильно до Святополка, бажали собі, щоби він княжив у Києві.

Така була минувшина Святополка, як дійшло до конфлікту між ним і Володимиром В. Ми вже згадали вище, що Святополк був жонатий із дочкою Болеслава Хороброго, а з Володимиром сердешні звязки його не лучили. Як пише згадуваний уже Тітмар, Святополк із намови тестя збирався повстати проти Володимира. Це було найправдоподібніше коло 1013 р.[15]) Але Володимир довідався про це, увязнив Святополка, його жінку й Єп. Райнберна; цей останній помер у вязниці. Святополк, очевидно, оставав у Києві аж до смерти Володимира († 1015).

Але Ярослав, що княжив у Новгороді, не хотів погодитися на панування Святополка в Києві і з того вийшла ціла нещасна усобиця, в якій згинуло три князі: Борис, Гліб і Святослав. Такі засоби при здобуванні княжого стола були не так виною окремих князів, як радше погубного для краю княжого права. Воно голосило, що батько має наділити уділами всіх синів. Внаслідок того держава розпадалася, ділилася, й наставали криваві битви між спадкоємцями. В такім положенні щастям було для краю, як найшовся сильний і безцеремонний князь, що зумів прогнати чи побити інших претендентів і завести в краю спокій. Правда, нераз була це кривава, братовбивча боротьба, де гинув брат із рук брата. Та Схід не знав тоді тієї, що так скажемо, моральної гальми, якою була в тім випадку королівська корона, символ неподільности держави. В нас, на жаль, королівська корона не стала національним надбанням таким, як на Заході; окремі спроби коронацій так і лишилися відокремленими фактами[16]).

На тім тлі зрозуміємо краще й „окаянні" вчинки Святополка. Подібно поступив перед ним Володимир (вбивство Ярополка) й Ярополк (вбивство Олега), подібно поступали польські князі. Вони за те — творці держави, „великі" й „хоробрі" — бо вдержалися; Святополк „окаянний" — бо впав у боротьбі. Він не видержав остаточно в боротьбі з Ярославом —навіть при допомозі печенігів і поляків; 1019 р. згинув — може також від насланих убийників. „Цим способом північ уже втрете[17]) побідила полудне; напрям обєднання переміг ідею окремішности", писав С. Томашівський. „Святополк тяжко відпокутував свій потрійний злочин. Переможцям даруться такі злочини; невдячникові Святополкові дала потомність, бючи поклони перед щасливим Ярославом, імя „Окаянного"[18]). А Липинський одиноким політичним промахом Святополка вважає союз із поляками — хоч він їх потому досить радикально позбувся.

---

[13]) М. Грушевський, Виімки з жерел до історії України, 1895, с. 95.

[14]) І. Франко, Причинки до історії України-Руси, 1912, с. 117.

[15]) Пор. М. Грушевський, Історія, т. 1, 2 вид., Львів 1904, стор. 438—439.

[16]) Пор. ст. Перший король України, в „Календарі ЧК" на 1936 рік.

[17]) Точніше — в друге, бо лише за Володимира ще перед Ярославом.

[18]) Томашівський, Українська історія, с. 45

Знад Дніпра до Сени

Історичне оповідання про українську князівну Ганну Ярославну, королеву французів.

Написав: *Федір Дудко.*

(Продовження).

— І пречудовий же ваш Київ! Ma parole d'honneur![32]) — дивлячись угору й примружуючи очі від лискоту золотих копул, каже Франк Леру своєму приятелеві, київському купцеві Могуті. — Не знаю, чи є де місто на Заході, що було б краще за вашу столицю.

Слова Леру лестять гонор Могути. Він повертає голову до свого приятеля й по-франкськи відповідає:

— А, щоб ти знав, mon ami,[33]) це таки свята правда! Я в купецьких справах побував у ріжних далеких містах: бував не раз у вашому Парижі, був у Ґенуї, Пешті, Венеції, бував у инших великих містах, а ліпшого міста, як наш Київ, не бачив. Одно тільки місто на світі є, перед яким Київ може відійти на бік — то Царгород.

— Ну, Царгород! — сказав Леру й подивився здовж блискучого Дніпра на південь, у грецький бік. — Не дурно ж він Цар-городом зветься.

— Але не все в Царгороді ліпше за наш Київ — поспішив додати Могута. — Ось поїдемо — я тобі нашу пристань покажу. Не знаю, чи ліпший буде за неї царгородський Золотий Ріг, дарма, що він при морі стоїть!

І вони повернули коні до Почайни.

Жид Пурикес, що стояв збоку й з цікавістю прислухувався до розмови їх на незнаній йому франкській мові, підійшов до осьменника, кивнув йому головою в бік франка й багатозначно завважив:

— Їздять тут і розглядають наші вали, городці й зруби з коморами зброї. А я думаю, що купець Могута зовсім даремне показує тут усе тому молодцеві з далеких франкських країв. Гості, бач, гістьми й князівна наша Ганна королевою франків скоро буде, нехай Біг пішле їй нащадків, як піску на цьому березі, але тим пурицам не варт нічого показувати. Воно сьогодні добре все й завтра буде добре. Ну, а що, як ті франки одного якогось дня наваляться на нас, як ті печенізькі орди!

Осьменник уважливо подивився на Пурикеса. Висловлена ним думка дуже зацікавила його. Але почув веселі звуки музики з узбіччя гори, подивився на пурпурні полотнища, що густо повівали на всіх — і своїх, і чужих — кораблях на пристані, подумав і зневажливо посміхнувся.

— А чи знаєш ти, Пурикесе, — відказав він, показуючи жидові свої великі, білі, як струпки часнику, зуби, — де ті франки є? Та ж звідси до них двадцять і вісім днів суходолом їхати треба, зрозумів це ти? Двадцять і вісім днів, Пурикесе!

Пурикес підняв угору свої сухорляві плечі й поблажливо відповів:

— Пхе, чому не знати! Знаю. Чи мало хіба наших гебрайських купців до франкської землі їздить! Двадцять і вісім днів — то правда. Ну, а печеніги хіба не за двадцять і вісім днів живуть звідси? А половці? А варязі?

— А що він тут, тельбух цей, про варягів говорить? — несподівано виступаючи зза жидових плечей, грізно відізвався велитенського росту купець-варяг. — Що ти про варягів тут патякаєш, га? Чи може хочеш, щоб я вхопив тебе зараз за кістляву твою ногу й геть через цілу Ситомлю[34]) аж туди он на середину Дніпра перекинув?

Переляканий Пурикес зблід, зігнувся і, втягнувши голову в плечі, почав втискуватися в юрбу. І коли всі озирнулися за ним, його вже й близько не було.

Юрба голосно засміялася.

— Іродове насіння! Заяць куций! — призирливо сказав варяг. — Ось, коли він перед собою силу чує — бач, який чортополох! А там десь, по темних закамарках своїх ганебних ґалер, певне власними руками наших повязаних братів, християнських невільників, тупим ножем каструє![35]). Чи не має часом цей смердючий пейс своїх кораблів, що по Сейму ходять і волоком крам на Дін переправляють?

— Має! — швидко потвердив хтось із натовпу.

— Ну, то я тоді знаю його! — заявив варяг. — Я цього жида в Сурозькому морі[63]) бачив, як він наших християнських невільників на продаж до Хорасану[67]) через Касоги[38]) віз.

— Невже? — вигукнуло з юрби відразу кілька голосів. — Пурикес? Свиняча б кров його, невіра, залила.

Варяг додав:

— Було серед тих невільників трохи варягів наших, трохи угрів, ляхів, моравів, але найбільше ваших, полян. І разом із невільниками гарних дівчат звідкись із далеких країв віз. Своїх, жидівських красунь, вони, собачі ніздрі, не продають — усе нашою, християнською кровю торгують!

---

[32]) Французьке: Слово даю.

[33]) **Mon ami** — французьке: Мій приятелю!

[34]) Ситомлею називали колись великий згин між рікою Почайною (якої тепер нема) й Дніпром.

[35]) В ті часи одним із найголовніших, хоч і заказаних у християнських краях, артикулів торговлі Европи із Сходом були невільники й дівчата. Як оповідають арабські літописці ібн-Хордадбег і ібн-Хаукаль, дуже важну ролю в цьому ганебному торзі відігравали жидівські купці. Жиди ж спеціяльно займалися кастрацією (оскоплюванням) славянських невільників, постачаючи на східні ринки вже готових евнухів.

[36]) Сурозьким морем колись називали теперішнє Озівське море, що впадало в море Руське (тепер Чорне).

[37]) Хорасан — північна Персія.

[38]) Касогами називали в старовину теперішніх черкесів. Жили вони при Сурозькому морі.

У натовпі слова варязького купця викликали враження.

— До Дніпра-Славути всіх їх! — загуло навколо. — Ракам на прожиток!

Осьменник суворо подивився на юрбу, потім на княжий двір на горі й підступив до варяга.

— А чи певне ти знаєш це, гостю купецький? — запитав він діловитим голосом. — Якщо твердиш таке, я зараз у старости купецького те зголошу.

Варяга це заскочило.

— Щоб певне, чоловіче добрий, то боюся гріх на душу брати й заприсягти на святому хресті. Але мені здається, що то таки його, ідолового сина, кораблі були. Сказав, що знав, люди добрі, а тепер уже ваше діло домагатися від осьменників, щоб справу розслідили.

В юрбі закричали:

— Еге-ж, осьменники наші розслідять! Вони й без розслідів знають, хто нашими душами торгує. Тільки мовчать — їх юди в своїх кишенях мають.

Осьменник грізно повернувся в бік цих викриків.

— Ану-но, вийди сюди той, хто говорить таке!

В юрбі запала тиша.

Варяг-купець побачив, що заноситься на халепу, й поспішив відвернути увагу юрби від жида. Він подивився вгору на княжий терем, звідки долітали веселі звуки музики, й сказав:

— А там у князя веселощі! Ось де сьогодні грецького вина поп'ють, дай Боже здоровля князівні й князевим гостям! Я купець, люди добрі, від грецького вина.

І, сказавши це, відійшов у бік пристані.

Тимчасом купець Могута з франкським гостем Леру були вже далеко. Вони переїздили попри довжелезний ряд купецьких комор із крамом, що стояли здовж пристані. Купці-християни сьогодні святкували неділю й більша половина комор була замкнена. Але жиди, козари, половецькі купці й погани, не зважаючи на старостин наказ не працювати в свята, сиділи по своїх складах і щось там порядкували.

Леру, переїжджаючи попри ці склади, заглядав крізь відчинені двері до їх середини й не міг із дива вийти, які маси ріжного краму вони ховали в своїх надрах. Були тут найдорожчі грецькі паволоки й инші тонкі делікатні тканини, арабські й перські фофудії[39]), саєти, луди, червінці[40]), килими, парча, опанча, оксамити, царгородські й корсунські емалі, золотий і срібний посуд, ріжні вироби з самоцвітним камінням, славні на цілий світ філіґранові й узорчасті речі золотарської візантійської штуки, порцеляна, грецьке й арабське скло, міхи й бочки з вином, коріння, горіхи, південні овочі, сушена риба, дорогі футра, солодощі, ікони, пахучі смоли й олійки, перські мечі, італійські шоломи, німецькі кольчуги, мідяні нагрудники, дамаські булати, горючий камінь[41]), слонова кість, мармури й безліч усяких инших виробів і продуктів півдня, півночі й заходу.

Запах риби й шкір, змішаний із тонкою аромою помаранч, ріжних олійків і пахучого коріння, стояв густим чадом навколо й далеко розлягався по цілому Подолу.

З другого боку дороги, здовж берега Почайни, тихо дрімали на котвицях і коло „притик"[42]) сотні ріжних кораблів із цілим лісом щогол і ріжної форми вежами на фантастичних, оббитих мідяною бляхою носах у виді драконів, носорогів, львів, сов, ведмедів, лебедів і всяких инших звірів і птахів. Кораблева служба, користаючи з свята, розбрелася по місту або сиділа по корчмах на пристані й пила славетні на цілий торговельний шлях із Варягів у Греки київські меди.

— Поїдемо тепер на ту гору! — показав Могута рукою на узбіччя, зване „Кожемяками". — Хоч і свято сьогодні, а все-ж можна побачити наші славні майстерні шкір, футер, глиняного та деревяного посуду й цегли, що дзвенить, як мідь.

Вони поїхали.

На шумних вулицях величезного Подолу з церквами по боках, корчмами, ятками, затворами[43]) й широкими торговищами товкся й рухався у всіх напрямах людський натовп. Чути було скрізь найріжнородніші мови: руську, моравську, грецьку, нормандську, чудську, жидівську, вірменську, латинську, козарську, касожську, перську, лядську, німецьку, угорську, арабську. Справа й зліва вулиць сиділи сліпці, похитували голеними головами з довгими пасмами вузьких, як вужі, чуприн, вигравали на лірах і гуслях і тужливими голосами просили в людей милостині.

— Яка маса сліпих у вашому краї! — завважив франк. — Я ніде в цілому світі не бачив їх стільки.

Могута повернув до нього голову.

— Це свята Візантія постачає їх нам! — сказав він.

— Як то Візантія? — не зрозумівши, запитав Леру.

— Бачиш, mon ami, всього тільки три літа, як ми замирилися з Царгородом, — пояснив Могута. — Війна з греками нам не повелася цим разом, і кілька тисяч наших воїв дісталося до них у полон. Ну, а греки своїм звичаєм повибирали бранцям очі й пустили їх назад, додому. Ось тепер і маємо хмари цих нещасних, куди оком не кинь.

— Як? — скрикнув Леру й аж зупинив коня. — Щоб християни з християнами робили таке?

— Як бачиш! — спокійно сказав Могута. — З одного боку ніби культура, артизм і високі християнські чесноти, а з другого — варварська жорстокість, на яку ледве чи спромоглися б навіть номади[44]).

Леру хвилину мовчав, задумавшися.

— Я ніколи чомусь не любив греків, — сказав він. — Але тепер не тільки не люблю, а починаю свідомо ненавидіти їх.

І, швидко знявши з своєї шиї тонкий ланцюг із емалевим хрестом візантійської роботи, що вчора купив на київському торзі, кинув його в ми-

---

[39]) Фофудії — брокати.

[40]) Червінцями називали в старовину міткалі.

[41]) Горючим каменем звали в старі часи бурштини.

[42]) „Притики" — старословянське: причали.

[43]) „Затворами" називали в ті часи крамниці.

[44]) Номади (слово грецьке) — дикі кочові народи.

сочку сліпця, який сумно виводив тужливу мельодію.

З торговища вони повернули на Боричів узвіз і поїхали до Подільської Брами. Брама була замкнена.

— Ах, я й забув зовсім про князів наказ! — пригадав собі Могута. — Подолян сьогодні не пускають цими воротами до міста. Поїдемо далі, тим яром.

І, притиснувши коней острогами, вони поскакали зеленою долиною ріки Киянки до Глубочиці[45]).

⁂

В пишних великокняжих хоромах веселощі ллються широкою рікою. Під просторим шатровим склепінням палат, розкішно розписаних візантійськими майстрами, у повітрі, насиченому тонкими запахами делікатних олійків, стираксу[46]), помад і бальзамів, стоїть веселий шум голосів. В цьому шумі слова ріжних говірок сплелися з жіночим і чоловічим сміхом, звуками музики, брязкотом зброї й дорогоцінного посуду. Як рої бджіл, гудуть підхмелені гості за довжелезними столами, заставленими ріжним брашном[47]), солодощами, братинами з тонкими київськими медами й золотими жбанами з угорським, бургундським, шампанським і царгородським вином. Сліпуче сонце вривається крізь ажури кольорових шиб і блискає на золотих лудах і самоцвітному камінню гостей.

Пишний великокняжий обід закінчився. Князівна Ганна Ярославна з приставленою до неї дамою франкського королівського двору графинею Монморансі й київськими бояришнями відійшла до своїх світлиць. Пішли також на спочинок старий великий князь Ярослав із великою княгинею Іриною.

Але пир триває далі. Гостей приймають тепер княжич Всеволод і князівна Лизавета Ярославна[48]). З ними при столі — два франкські маркізи, княгиня польська Доброніга[49]), княгиня турівська Гертруда[50]), королева угорська Агмунда[51]), волинський князь Святослав Ярославич[52]), норвезький королевич Гаральд[53]), два грецькі королевичі Ігор і Константин, новгородський княжич Ростислав Володимирович[54]) і инші королевичі й княжата — угорські, чеські, німецькі, шведські.

Митрополит Іляріон київський, що сидів поруч із архиєпископом моським[55]), нахилився до нього й тихо по грецьки сказав:

— Забава, бачу, тільки-но починається. Чи не пішли б ми, брате, з тобою трохи перейтися на княжому ганку.

— Дуже радий, брате! — відповів по латинськи архиєпископ і швидко встав іззa столу.

Князі церкви перейшли попри довгі столи до сусідньої палати, майстерно оздобленої величезними мамутовими билами[56]), й звідти вийшли на широку, устелену шиферними плитами терасу з боку Подолу.

В долині під горою мерехтіло копулами церков і зливалося строкатими барвами покрівель у ріжнокольоровий килим величезне нижнє місто. Воно генген простягалося, попід гребенем київських висот, далеко в сторону Вишгорода, що ледве виднівся в синявій імлі. З правого боку обпоясувала нижнє місто заставлена кораблями Почайна, за нею, до голубих вод Дніпра, розлягалася покрита лозою Ситомль, а за Дніпром, до ледве помітної лінії гір і синіх лісів у лілієвій далечині, розгорталися величавим зеленим океаном неоглядні простори лук. Над рікою, виблискуючи на сонці срібними крилами, літали голуби й дніпрові чайки.

— Ні, таки на диво прегарне ваше місто! — любуючися в сто-сотий раз чудовим краєвидом, захоплено сказав архиєпископ. — Скільки людей має Київ?

— Понад сто тисяч, брате, — відповів митрополит Іляріон, погладжуючи рукою свою довгу, сиву, як у біблійних патріярхів, бороду. — В тому буде до двадцять тисяч чужинців[57]).

— Чудове місто! — похвалив іще раз архиєпископ. — Справді, нема, здається, ліпшого місця на землі, на якому б Богові захотілося покласти печать своєї благодати.

Увагу архиєпископа звернула на себе у віддалі, при березі Дніпра, купа будівель своєрідної форми, обнесена довкола високими валами, з кількома дерев'яними вежами на рогах. (Далі буде).

[45]) Глубочиця — річка, що впадала в Почайку; Киянка — доплив Глубочиці. Обох цих річок тепер у Києві нема.

[46]) Стиракс — пахощі, що видобувалися з кори дерева, яке росте в Малій Азії й Сирії.

[47]) Брашно (старосл. слово) — їство.

[48]) Лизавета Ярославна — друга молодша донька великого князя Ярослава, до якої присватувався норвезький принц Гаральд.

[49]) Княгиня Доброніга Володимирівна, рідна сестра вел. князя Ярослава, що була замужем за польським князем Казимиром Відновителем.

[50]) Гертруда — німецька князівна, жінка князя Турівського й Пинського Ізяслава Ярославича.

[51]) Агмунда, жінка короля угорського Андрія, була руською князівною. Деякі історики думають, що це була донька Ярослава Мудрого — Настасія.

[52]) Святослав Ярославич — другий син Ярослава Мудрого.

[53]) Норвезький королевич Гаральд Сміливий, жених князівни Лизавети Ярославни.

[54]) Ростислав Володимирович — онук Ярослава Мудрого.

[55]) Мо — місто у Франції. На заручини з князівною Ганною король французький Генрик вислав до Києва моського архиєпископа.

[56]) В околицях Києва до цього часу знаходять кістяки мамутів. За княжих часів кістяків цих знаходили так багато, що частину їх, головним чином бивні мамутів, возили кораблями на продаж до східних ринків.

[57]) Проф. М. Грушевський пише в своїй „Історії України-Руси" про число мешканців княжого Києва: „Як великий був давній Київ, показує великість території, яку він займав. По всякій правдоподібности ми можемо тодішню людність Києва з передмістями числити не менше, як на 100.000. Тітмар зі слів німецьких вояків, що ходили з Болеславом у Київ, описує його, що то було велике місто, мало більш ніж 400 церков, 8 торгів і незчислиму силу народу" (т. II, вид. 2-е, 1905, ст. 272).

Український священник повітовим комісарем

(Виїмки із „Записок Українського Урядовця").

За час істнування Західньої Области Української Народньої Республики були на території львівського політичного повіту три окремі адміністраційні области, що майже покривалися з його судовими повітами, а саме:

1. — Комісаріят на судовий повіт Львів, з осідком зразу в селі Запитові, пізніше в місточку Яричеві Новім, опісля до половини травня в селі Журавниках; від половини квітня до кінця злучений був тимчасово з комісаріятом Винники.

2. — Комісаріят на судовий повіт Винники, з осідком до 22 листопада у Винниках, до 15 березня, в селі Миклашеві, до 15 квітня, знову у Винниках, до 6 травня, в Яричові Новім, а до половини травня в Журавниках.

3. — Комісаріят на судовий повіт Щирець, з осідком за весь час у Щирці; области обох останніх комісаріятів відмежовувалися з розпорядку Секретаріяту залізничим шляхом Львів-Станиславів.

В самім початку державним комісарем, установленим Українською Національною Радою до ведення всіх політично-адміністраційних справ львівського політичного повіту був адвокат д-р Степан Витвицький, що був тоді також секретарем Української Національної Ради. Окрім цього, відносився в господарських справах, зокрема мабуть у справі прохарчовання Львова, до громад повіту ще „Український Харчовий Уряд у Львові" обіжниками, під якими була печатка „Українська Національна Рада у Львові" і підпис мабуть Герасимовича. Комісаріят містився при Бляхарській вулиці. Товаришем комісаря і знавцем повіту та уповноваженим керовником був Ілько Лисий. Велика територія повіту, незорганізованість його адміністрації в перших часах, воєнні ділання на його терені і заняття д-ра Витвицького справами У. Н. Ради подиктували керовникам комісаріяту потребу назначення на повіт окремих заступників чи то „мужів довіря", яких завданням було: — Переводити мобілізацію, наглядати жандармерію і громадських комісарів та доставляти до Львова харчі для війська й цивільних. Таким мужем довіря на судовий повіт Львів (Яричівщину) був Теодор Ґелемей, управитель школи в Сороках, пізніший комісар на повіт Львів, а на повіт Винники Филип Мисько, учитель, якого винницький національний комітет призначив 1 листопада 1918, повітовим комісарем на винницький судовий округ. Рівночасно організував деякі полудневі громади ґімназист Опока, а Щиреччина вибрала собі знову іншого повітового комісаря.

Такий неупорядкований стан тривав до упадку Львова, цебто до 22 листопада, 1918. Урядував установлений У. Н. Радою на увесь львівський політичний повіт-комісар д-р Витвицький і він відносився із своїми обіжниками до всіх громад своєї території, та рівночасно одержували ті громади прикази й від других самостійних комісарів, як у винницькому окрузі та щирецькому, де місцеві національні комітети чи ради поставили своїх виборних комісарів.

Филип Мисько, літ тоді біля 38, що після якого півтора року праці в перемиській українській ґімназії через хоробу очей покинув учителювання і був у Винниках одним з директорів Торгової Спілки, урядував як комісар енергійно й пильно, відбував сесії з громадськими комісарами, перебирав військове майно з Маріївки й доглядав мобілізації. Для приїзших із сіл в урядових ділах оснував у Вин-

Повітова Військова Команда і Повітовий Комісаріят в Святині.

Сидять від лівої до правої: Комісар Жуковський, реферевт Комісаріяту, четар Василь Мурикилюк з Видинова, проф. Гнат Мартинець (четар або поручник) як повіт. комісар, четар Василь Одинецький як повіт. командант в Святині. — Стоять від лівої: учитель Василь Ткачук з Задубровець як старший десятник, тепер учитель в Сорбі, Др. Август Задурович як однорічний ст. десятник, тепер адвокат в Святині, четар Василь Костащук, тепер учитель в Туловій, санітарний четар (і шеф) Сарнавський (з Буковини), четар (проф. ґімн.) Хралко з Завалля (помер), хорунжий Андрій Тофан, тепер секретар гром. в Делятині.

никах харчівню. В обіжнику з 8. листопада, розісланім до управ громад і шкіл, повідомив, що з днем 1. листопада обняв як державний повітовий комісар „верховну владу над винницьким повітом“ і взивав усі уряди та інституції звертатися в справах, які входили давніше в обсяг ц. к. староства і ради повітової у Львові, „виключно до українського повітового комісаря у Винниках“. На горі обіжника деревляна печатка: „Укр. Повіт. Комісар“, з чорнильною дописною: „у Винниках“, під сподом підпис з титулом: Укр. Повіт. Комісар.

З упадком Львова не стало на терені львівського політичного повіту, за виїмком Щиреччини, де тамошній комісар урядував далі, цивільно-адміністраційної влади. Повновласть Ґелемея з упадком Львова вийшла й він вступив до армії, а Мисько подався серед тодішньої паніки аж на Вел. Україну.

Таке безвластя тривало до грудня. З половиною грудня сама військовість затурбувалась недостачею цивільної влади і підняла ініціятиву для її встановлення. На Яричівщину (повіт Львів) сотник Чолган доручив вести цивільні справи звільненому ним для цеї цілі з війська Ґелемеєві, якому й виставлено відповідну посвідку за підписом поручника інтендатури Свістеля. Дня 14 грудня отворив Ґелемей канцелярію комісаріяту в селі Запитові. Дня 15 січня, 1919, одержав номінацію на повітового комісаря від Секретаріяту внутрішних справ, за підписом д-ра Перфецького.

І в винницькім окрузі без цивільної влади всім було незручно. Біля половини грудня о. Володимир Семків, парох Миклашова, де стояла команда У. С. С., в порозумінні з нею скликав, під напором опінії населення, нараду визначніших громадян околиці.

Зібрання, в якому взяли участь і відпоручники команди У. С. С., ухвалило:

Яким Ярема, сотник У. Г. А. Кмдт батерії при Гірській Бригаді Хирів—Турка січень-травень 1919 р.

1. — Заложити „апровізаційну комісію“, 2. — просити Секретаріят приділити для винницького округа соли й нафти, 3. — просити Секретаріят прилучити цей округ до котрогось із сусідних повітових комісаріятів або оснувати для нього окремий.

Переговори в цих справах доручено ініціяторові о. Семкову. В тиждень після того одержав він від Секретаріяту номінацію на повітового комісаря для судового повіту Винники. Колиж сумніви його й вагання були переможені загальним довірям довколишних громадян, о. Семків прийнявся за роботу.

Про це він пише так:

„Комісар без фахових студій, без ніяких вказівок-інструкцій з гори, без урядничого апарату, без сотика на найконечніші перші потреби й видатки, хочби на одного писаря, без ніяких почтових, телефонічних чи телеграфічних получень з центральним урядом, без залізничого получення, в селі кілька кільометрів віддаленім від доброго гостинця, — мав я нараз розвинути велику й одвічальну комісарську працю. Припадково попали мені в руки кілька чисел тернопільського „Українського Голосу“, там вичитав я декілька урядових оповісток — і це були мої перші інструкції“.

Щоб приглянутись комісарській машині, діловодству, й цілому урядованню та поінформуватись про чергові урядові справи, вибрався був о. Семків до сусіднього бобрецького комісаріяту, який мав всесторонню змогу правильно працювати під рукою комісаря Константина Дуба, начальника суду у Бібрці. Одначе Дуб не порозумів як слід інтенцій о. Семкова, поставився до його цілі досить байдуже, й тільки всунув йому в руки плік розпорядків для переглянення. І ними о. Семків не довго натішився — настала в комісаріяті обідна пора і він мусів зараз вертатись домів, щоб перед ніччю бути дома. Це-ж була глибока зима.

У двох кімнатах парохіяльного дому, з одним писарем, що мав покінчену II. ґімназійну клясу, почав урядувати винницький державний повітовий комісаріят в Миклашеві. Урядову печатку зробив Банах, учитель з Глухович, папір одержано з місцевої школи у виді недописаних школярських зшитків, грошей в сумі 2.000 корон на перші потреби позичила Повітова Військова Команда у Винниках з фонду, який призбирувала за вируб у власнім заряді двірських лісів. Через деякий час був канцелярським урядовцем УСС. на відпустці, Роман Зелений. Згодом понаходилися й ще деякі урядовці, інжинір Посацький як референт трафік, студент Володислав Станкевич, Поляк, як лісовий інспектор, один дорожник і один збіжевий комісіонер.

Як видно з ухвал зібрання в Миклашеві, на першому місці поставлено було апровізаційні справи. Вони й були головним полем діяльности і предметом турбот того комісаріяту та приводом до неминучих ніде місцевих непорозумінь. Апровізація винницького округа була нелегка. Велике віддалення від державного центра не дозволяло своєчасно добувати там належні приділи, а з другого боку ще більше віддалення від жерел постачання: Дрогобича, Калуша, Угорщини й Великої України незвичайно утруднювало реалізацію приділів і приватну

підприємчивість. Залізниця не ходила, підвод для харчового транспорту дістати було зразу неможливо. З уваги на тодішні неупорядковані відносини щодо права і способу реквізиції підвод та апровізаційних засобів, мало було правдоподібне, щоб підводи з Винник до Дрогобича свобідно доїхали і з набором вернули. Всежтаки згодом справу наладнано і ціни на продукти першої необхідности в декілька разів понизилися.

Побіч цього робив комісаріят усе те, що саме суспільне життя округа щоденно видвигало. Отже наладжувано громадські комісаріяти, переглянено міліції і всіх обовязаних до військової служби з неї усунено, роблено заходи відновити по школах науку, зіставленим без поборів учителям давали то зачети на платню, то натуралія, надавали концесії на трафіки, що нормувало продаж тютюну з одного боку, а приносило деякий гріш касі комісаріяту з другого, турбувались по змозі ратунком перед пошесними недугами, робили дещо у відбудові, видавали перепустки та організували деяку поміч жовнірам на фронті.

Оце була єдина влада на тім терені і то навіть „верховна", бо не було між комісаріятом і секретаріятом звязку ніякого. Секретаріят за весь час істнування миклашівського комісаріяту, не відповів ні на одно його письмо, не прислав ніякої інструкції, ніодного приказу — зовсім ним не інтересувався. З другого боку був цей комісаріят і єдиною цивільною владою на свій терен, бо всі інші з 1. листопада припинили своє урядування.

Згодом удалось оживити податковий уряд, одначе про стягання податків тоді ще не було мови. Була й жандармерія, одначе її повітова команда не була в осідку комісаріяту і через те жила вся вона своїм Богом і займалася, чим хотіла. Отож хоч був декрет номінаційний центрального уряду, та всеж таки в дійсности миклашівський комісаріят не був звеном загально-державної адміністраційної урядової діяльности, тільки вислідом зусиль самого населення по своїй силі, змозі і знанню створити свої органи державної влади. З другого боку поле діяльности не було зачеркнене ані компетенцією австрійських старостів, бо її в комісаріяті не знали, — ані компетенцією українських державних комісаріятів, а тільки визначувалося кождочасними потребами життя повіту.

Не зважаючи на найбільше несприятливі обставини тодішнього тяжкого часу, серед яких найшлось населення підфронтового винницького повіту, воно забуте державним центром, всежтаки спромоглось на власну організацію, якої керівник, урядуючи по своєму найліпшому розумінні, через певних три місяці удержував лад і безпеку та якусь суспільну норму на загальне вдоволення.

Хорунжі НКГА, грудень 1918. Зліва: сан. хор. Володимир Кривокульський (сан. склад НКГА) (начальником сот. лік. Таничкевич Кость), в/ст. Озаркевич Іван У. С. С. (ранений у Львові в ногу — листопаді) мед. Марія Гіжовська, сан. хор.

Аж 15 березня 1919, почав урядувати у Винниках визначений Секретаріятом споміж своїх фахових адміністраційних урядовців новий комісар. Тоді й прийшла на місце самопомочі населення доцільна та з загально-державним адміністраційними зусиллями звязана державна адміністрація.

Кілька поправок до історії „Камянецької Спільної Юнацької Школи“

Подав *С. Яськевич.*

В числах 2 і 4 за 1936 р. журналу „Л. Ч. К.“ уміщено дописи п. п. Мироновича і В. Евтимовича під заг.: „До історії камянецької спільної юнацької школи“. Автори тих дописів, допустились деяких неточностей. Що правда п. В. Євтимович, простує помилки п. Мироновича але рівночасно сам поповнює недокладности.

Перебувши цілий період часу наших визвольних змагань, виключно в рядах трьох Військових Шкіл, які були на Україні, уважаю своїм обовязком подати такі поправки:

Житомирська піша Юнацька Школа, пробившись до м. Камянця, зістала дня 8 вересня 1919 р. скасована й увійшла в склад „Спільної Військової Школи“. Під тоюж назвою виступила в листопаді 1919 р. на фронт під Деражню, проти білих москалів. В боях з добровольцями під Богданівцями, школа утратила одну сотню юнаків, дякуючи „біло“ настроєному командантові тоїж сотні. Решта сотень, прилучивши до свого складу старшинську сотню, зформовану зі старшин, першого випуска Спільної Військової Школи, цілком зорганізовано відійшла до м. Староконстантинова, а пізніше до Любара. По Любарській катастрофі, Спільна Військова Школа, дякуючи „високій“ політиці в. об. начальника школи, полковника Вербіцького, перестала існувати і прийнявши назву „Юнацький Полк“, під командою бл. п. сотника Абаїмова, рушила в „Зимовий Похід“. Отже назву: „Юнацький Полк“, школа прийняла по Любарській катастрофі, а не в днях походу її проти білих москалів, як це пише п. В. Євтимович, де також знищена не була. Далі п. Євтимович твердить, що Камянецька Спільна Школа не мала нічого спільного з Житомирською Школою. Юридично — так, але фактично — школа Камянецька, була властиво, як би продовженням Школи Військової, скасованої в Любарі, а тим самим і Житомирської. Залишаючи, в листопаді 1919 р. місто Камянець, Спільна Військова Школа, залишила там, по ріжним причинам, багато старшин і юнаків, котрі і увійшли в склад Камянецької Школи в перших же днях її організації. В кінці ж квітня 1920 р., автор цих рядків, вандруючи по Волинщині, призбирав, по дорозі, цілу сотню бувших юнаків, з котрими прибув до Камянецької Школи. Таким чином повстала 2-га сотня К. Ш. По закінченню „Зимового Походу“ прилучилось до школи ще декілька старшин і багато бувших юнаків Спільної Військової Школи. Так що, переїзджаючи в травні 1920 р. до Винниці Камянецька Школа мала вже 4 повні сотні.

До Києва Школа не вступала але була там півсотня юнаків під командою одного старшини(автора цих рядків) в кінці травня 1920 р. як охорона Головного Отамана С. Петлюри, підчас його поїздки з м. Винниці до Києва.

Начальника К. Ш. полковника Пучківського „захорували“, як слушно каже п. Євтимович, але не в Камянці, а в Яслі під Тарновом, для 4 серпня 1920 р., де Школа перебувала, по евакуації Станиславова. Там же Микола Шаповал прийняв школу.

Наприкінці, хочу спростувати недокладности в поясненнях до знимки групи старшин, уміщеної на 5 стор. „Л. Ч. К.“ Залишаю той самий порядок, який подає п. Євтимович:

Знизу сидять: 1. Поручник Луцький (вмер на сухоти). 2. Сотник Єленецький. 3. Хор. Глібчук (галичанин). 4. Пор. Слюсаренко. 5. Пор. Калинець (галичанин зі Станиславова). 6. Хор. Сазонтів (тепер інж. в Німеччині). Сидять у середині: 1. Хор. Швець (старш. тепер на Чехах). 2. Сотник Павленко (виїхав на Україну). 3. Сотник Миронович. 4. Сотник Нікітин (тепер в Битькові коло Станиславова). 5. Полковник Олекс. Пучківський, — начальник школи. 6. Підполковник Микола Лорченко — інспектор клясів. 7. Д-р Отамановський — лікар. 8. Фельдшер школи Теліга — кубанець — тепер інж. у Варшаві (не Ємець — відомий бандурист). Стоять: 1. Хор. Грушецький (тепер священник на Волині). 2. Сотник Білинський. 3. Поруч. Іванів (тепер на Чехах). 4. Сотник Біляєв. 5. Хорунж. Якимчук (тепер інж. в Чехах). 6. Сотник Голуб. 7. Сотник Гопанчук (вмер у Станиславові). 8. Хор. Володін. 9. Хор. Пономаренко. 10. Сотник Варавко — господар школи (вмер у Битькові). 11. Пор. Корнійчук. 12. Хор. Яськевич (тепер у Битькові). 13. Хор. Погиба — кубанець (був в повстанню під Базаром в р. 1921., перейшов до большевиків. Відограв якусь ролю при переході отамана Тютюника на Україну). 14. Хор. Сорока (тепер інж. гірник). 15. Пор. Назаренко. 16. Урядовець школи Косенко. 17. Хор. Лушненко. 18. Хор. Швець (мол. на Чехах). Стоять у 2-му ряді: 1. Сотник Міхельсон. 2. Пор. Корецький. 3. СотникЛіханський. 4. Сотник Немоловський (а не Осмоловський). 5. Сотник Рудичів (тепер у Битькові). 6. Пор. Федоровський. 7. Сотник Цурканів (застрілився в Парижі). 8. Пор. Узонів. 9. Сотник Головка (а не Валійській). Знимка зроблена в Яслі 5. VIII. 1920 р.

Бандурист

Написав *Ф. Мелешко.*

„Я сидів у Галичині над Збручем. Взяв на себе від повстанчого штабу ген. Ю. Т. тяжкий обовязок. Мусів пробратись на В. Україну, звязатись з повстанчими організаціями й передати їм відповідні інструкції.

Але перед тим, як пускатись у ту небезпечну подорож, треба було почекати, поки відросте борода й зміниться мій вигляд. Тимчасом з України доходили жахливі вісті. Ч-К „сумлінно" виконувала свої обовязки... Переводила масові арешти та розстріли інтелігенції. Під натиском большевицького терору почались зради слабодухих. Отаман Мордач, з яким я мав також звязатись, амнестувавсь і тепер, як говорили втікачі з України, помагав чекістам виловлювати тих повстанців, якими сам недавно керував.

Пускатись на В. Україну в цей мент не мав я великого бажання. Сидів собі в селі коло Збруча та тільки поглядав на другий берег.

Якось несподівано зустрічаю в тім же селі мого знайомого, Миколу — бандуриста. Раніш частенько з ним бачився в Тарнові.

— Микола?!.. Що вас сюди занесло?...

Він усміхається.

— Певно те, що й вас... Хочу йти на повстання!..

— Як — з бандурою?!...

— Авжеж. Бандура — моя зброя...

— Але ви жартуєте?

— Ні, не жартую.

Микола поважно вирівняв свою високу, струнку постать. На його трохи впалих грудях висіла велика бандура. Білявий, блідий — тільки на вустах ще залишився рожевий туманець. Він був дуже нервовою людиною, інтелігентний, музикальний, вередливий та самозакоханий.

Микола мав тоді можливо, років тридцять пять. Але коли брався за бандуру й приплющував свої ясні блакитні очі, то здавався чомусь старим дідом. Коли ж торкавсь пальцями об струни своєї бандури, то зразу змінявся. Робивсь поважний, самопевний і ніби хотів показати, що він, бандурист, вища істота. Не такий собі звичайний чоловік, як є звичайними людьми всі оті, що його оточують.

Але перед природнім лихом усі на землі рівні... Микола мав сухоти. Коли ми ще в Тарнові зустрічались, то він усе підозріло покашлював. Однак свою недугу від інших приховував, нікому не признававсь, що її має. Жалівся тільки на добродійну Імку, що вона день-у-день кормить емігрантів квасолею, а конденсованого молока майже не дає, хіба тільки тим родинам, які мають малих дітей.

— Мені б так, — казав Микола, — кождий день з кварту свіженького молочка та з пів десятка яєць, от тоді б я вам заграв та заспівав!...

А його Бог дійсно обдарував не тільки гнучкими, тоненькими пальцями, та добрим слухом, а й слабеньким тенорком. З причини ж тої капосної недуги голос не завжди хотів йому коритись. Коли брав високу ноту, то в грудях не вистарчало сили витягнути до належної висоти, коли брав низьку — то зразу починав хрипіти й тільки перебаранчав тим співом своїй ясній та дзвінкій грі на вкоханій бандурі.

Микола сам признававсь, що він родився не для того, аби бути тільки бандуристом, але мусів ухопитись за бандуру, як за останню зброю після того, коли українська влада та армія справу програла, а він зневірився у своїх політичних здібностях.

— За Центральної Ради, — любив він похвалитись, — я був комісарем західньо-українських залізниць. Треба було вам подивитись, який у мене був порядок!... Але що ж — я думав і робив одно, а з Києва надсилали такі розпорядження, що хоч плач над ними, а до діла в тому хаосі, який тоді творився на залізницях, прикласти їх не можна було.

Можливо, що Микола справді був діловитим комісарем залізниць. А тепер же його енергія, а можливо й частина душі сиділа в обширному нутрі порожньої бандури. Він уже не міг бути нічим іншим, як тільки талановитим бандуристом.

— З бандурою на повстання, — кажу йому, — це їй-бо, цікава думка!...

— Не тільки цікава — а й корисна та безпечна...

— Чому безпечна?

— А тому — якимиб душогубами большевики не були, але коли піймають мене з бандурою, то попросять, чи примусять заграти. О, а тоді вже вони мої!...

— Як ваші?

— А так... Хіба ви не розумієте?...

— Чого?...

— Та який же з вас українець?...

— Гадаю правдивий...

— Мабуть ні — коли ви не розумієте, що то є бандура. Ви ж чули, як я граю?

— Чув.

— Ну й що ж?...

— Подобалось...

— І тільки?

— А щоб же ви хотіли — аби я пустивсь навприсядки?... Не вмію.

— Е — е, дарма з вами говорити!...

Микола махнув рукою й намірився відійти. Глянув на бік і побачив дітей, які забавлялися у пилюці.

— Бачите ось оцих дітей?

— Бачу — то що?

— Вони більше розуміють мою гру на бандурі, як ви.

— Можливо.

— Ці діти, коли я заграю, бігають за мною, аж поки я десь не сховаюсь.

— А виб хотіли, щоб я також бігав слідком за вашою бандурою?

— Але ні... Ви мене не розумієте. Я хотів на цьому прикладі показати, що ота большевицька

маса, яка купається в крові, мов оці діти в пилюці, далеко по своєму характеру від дітей не втікла.

— Гадаю, невдалий ви приклад привели.

— А отже я міг би вам доказати, що моєю грою на бандурі я б їх зачарував, розбудив би в них приспані ніжні людські почуття.

— Попробуйте.

— І попробую!... Запевняю вас, що, коли я їм заграю, ні один із чекістів не відважиться мене пальцем доторкнутись. Я вірю в силу мельодії моєї бандури більше, як у вибух ваших повстанчих рушниць, кулеметів та гармат. Ваша зброя попахка та й замовкне. А мельодія ось цього нашого національного струменту, — він при цім торкнув пальцями по струнах, і вони маніжно задзвинчали, — будила, будить і буде будити національне почуття в наших широких народніх масах. Сотня добрих бандуристів більше б зробила користи як всі разом ваші повстанчі отамани. О, коли б вам не бракувало музичности, коли б ваші вуха не були приглушені гарматними вибухами, як то ви говорили, лише тоді мельодія бандури промовила б до вашого серця. Ось чуєте, — він потяг пальцями по струнах. — Скільки в цій музиці краси, а скільки в ній нашої національної сили!...

Микола говорив, говорив та сам себе розпалював. Увесь дріжав, свої блакитні очі вирячив. Коли вже йому не вистарчало слів, то він пускав свої пальці на струни бандури й тим підсилював свої докази.

А я дививсь на нього мовчки й мені здавалось, що в нього в голові не все вже гаразд...

— Знаєте, — продовжував він, — я недавно був у Карпатах на Гуцульщині. Залазив між дичавину гір і там собі грав. Тоді мені здавалось, що до мене й самі скелі говорять, а високі смереки та буки ніби дрімали. Крилатий орел кружляв над моєю головою...

— Мабуть гадав, що ягнятко заблудилось, бека, й хотів помогти йому вибратись із скель...

— Але не жартуйте. Птацтво любить музику. Та що птацтво — гадюки слухали мою музику! Сіренькі, отрутні злі гадюки збігались до мене. Спочатку боявсь, хотів утікати, а потім помітив, що вони не вжалять мене. Попідіймають свої голівки й слухають, як я граю. Розумієте, то ж я гадюк гіпнотизував моєю грою. Та невже ж таки я не зворушу суворих чекістських душ?...

— — — — — — — — — —

Розійшовсь я з Миколою хоч ніби й по доброму, але кожний при своїх думках. З пару днів не зустрічались. Та ось прохожу вулицею й бачу, як Микола сидить на колоді під парканом і натхнено грає. Знайшлись і слухачі — гурток дітей та два польські вояки з рушницями. Люди жнивували — у цю гарячу пору і їм не до Миколиної бандури. Хотів до нього підійти, але зміркував, що не варто показуватись воякам на очі. Зайшов до знайомих на подвірря й ліг собі в садку. До моїх немузичних, приглушених гарматами, вух долітала Миколина музика.

В цей день я ніби таки поналежному вслухався в ту музику. На свіжому повітрі плаксива мельодія бандури глибоко заглянула в мою душу та вщімила серце. Та музика перенесла чомусь мої думки на широкі степи. Я ніби на долоні бачив цілу нашу Україну із всім її сумним минулим, жахливим сучасним і невідомим майбутнім. Душу мою під впливом тієї музики обняла чорна туга, у грудях збився в твердий клубок жаль.

— А отже бандурист мабуть має рацію, — подумав я, — може й справді він оцею чарівною грою пробудить у несвідомих свідомість, а в дикунських душах людські почуття?... Слухали ж його гадюки, то чому б же не послухали й чекісти?...

Потім мені пригадалась наша знаменита національна капеля, яка під орудою Кошиця світ дивувала... Про успіх давно забуто — а деж наслідки?...

— От щоб ми вміли так свою державу будувати, як то вміємо чужинців потішати своїми співами. Ото б було нам добре!...

Я зітхнув, повернувся та дививсь у блакитне небо. В голові самі собі думки пливли, мов ті білі пошматовані хмарки по небі.

А Микола грав та грав, потішав дітей... Я щось думав, міркував, аж поки та сумна мельодія мене не заколисала — я міцно, мов по доброму хмелі, заснув. І тільки вже крізь сон чув, чи може мені снилось, що бандурист грає:

Гей я козак з України...
Козак зроду, козак з міни.
Гей, гей, гей!...
— — — — — —
Чого ж ти ся зажурила,
Скажи мені моя мила...
— — — — — —
Бодай наше запорожжя...
— — — — — —

Такі шматочки тої пісні ввижались мені уві сні. Коли я прокинувся, то зорі позирали вже з темного неба на обгорнуту темрявою землю.

— — — — — — — — — —

Микола почав підсуватись поближче до Збруча. Коли мав при собі бандуру, то за ним бігав гурт дітей.

Над Збручем горбок, а внизу лози, очерет, осока, по другім боці — скалистий беріг. За ним гверда вишмалена сонцем толока, зруйнований панський маєток, дальше городи й село в садках.

Літо було скупе на дощі — Збруч пересох. У одному місці виглядало сіре каміння з води. Тільки б стрібнути з каміння на камінь та вже й по той бік Збруча — в іншим „царстві-государстві"...

Оте зручне місце для переходу з Малої на Велику Україну певно й притягало Миколу до себе.

Я сидів у лозах. Дістав повідомлення, що по той бік чекають слушного менту для переходу через Збруч наші два повстанчі звязкові. Я мав їх зустріти й направити дальше. Та ось близенько до тої лози, в якій я сидів, принесло бандуриста. За ним прибігло два хлопчики та дівчинка років пяти. Микола сів на горбку й ударив по струнах... Тихий літній вітерець далеко — далеко розносив у чистому повітрі мелодійні хвилі. По тім боці, на толоці бі-

гали діти. Почули ту, певно для них дивовижну музику, й ніби завмерли. Припали до землі й слухали.

Ого, Микола на цей раз мав великий успіх! Він своєю музикою ніби об'єднав дітей обох берегів Збруча... Але по його грі я відчував, що він сьогодні нервує. Мені добре було видно із лози. Блідий він, блідий більше, як раніш був, вигляд — стомленої людини. Ось він сперся на бандуру, а очі його дивляться туди — на В. Україну. Я відчував, що оце саме в ньому відіграється боротьба: йти туди із своєю „зброєю", чи не йти?...

Хлопчик підповз близенько до Миколи, погладив своїми брудними пальчиками бандуру та й почав торкати струни. По хвилі другий хлопчик робив теж... Біленьке ж дівчатко сиділо, мов жабеня, обпершись ручентами об землю й не зводило очент з бандури. Певно й їй кортіло бренькнути по струнах та бракувало хлопячої відваги.

Я не витримав довше сидіти в кущах, виліз і підійшов до Миколи.

— Добридень! — вітаюсь.

— А-а... це ви?... Доброго здоровля!...

— Чому так замислились?

— Ех, як би ви знали, як мене тягне на той бік!... — Він глибоко зітхнув.

Хлопчики відповзли від бандури.

— Коли тягне, так ідіть...

— Не знаю, що робить. А тут залишатись дальше не можу, не маю сили. На груди нудьга мене тисне, в голові палає, давенить. Знаю, що коли не відважусь піти туди, — він показав рукою на В. Україну, — то журба мене тут заїсть, загину. А от же боюсь пуститись до перевірки того, в що здається щиро вірю. Чи зрозуміють мене та мою музику ті володарі?... Карати мене ніби нізащо. Я їм нічого злого не заподіяв. Ес, а тягне ж мене до дому, тягне!... З нудьги сиджу отут і граю. А музика моя, це фактично плач моєї душі, мелодія — це звукові хвилі, які линуть із моєї душі... Так нехай же їх буде чути й там!...

Він зручно потяг пальцями по струнах. Вони затремтіли, задзвеніли та жалібно заплакали.

Микола мабуть попав у найвищу свою музичну екстазу. Не жалів ні пальців, ні струн, ні сил, ні своїх нервів. Ціла його постать тряслась, ніби на неї лихоманка напосілась. Так і здавалось, що ось він схопиться й полетить із своєю бандурою на розхвильованих грою повітряних хвилях на той бік Збруча. Але поки що туди він летів тільки своїми мрійними думками.

Діти так уважно слухали його шалену гру, що аж ротики порозявляли.

І мене знову вразила Миколина музика приємно — солодковато й болюче — жалібно.

Його рука зсунулась з бандури, розіграні струни ще самі догравали, тоненько маніжно дзвінчали та й замовкли, мов заснули — відпочили. А Микола сидів ще якусь хвилину мовчки ніби у забутті.

— Бачите, он по той бік під скелею сидить большевицький прикордонний вартовий? — промовив Микола.

— Бачу — давно за ним слідкую...

— Як ви гадаєте — забив би він мене, коли б я до нього підійшов?

— Не знаю. Але краще зробите, коли не підійдете.

— Здається я таки туди й не піду. З початку, коли сюди приїхав, зразу ж хотів туди кинутись, а потім страх мене охопив.

— А що ж ви думаєте робити дальше, стративши віру в силу вашої бандури?

— О, ні, я вірю в могутню, музичну силу бандури!... А от тільки мені бракує відваги. Не можу твердо зупинитись на чомусь одному й тому ні сюди, ні туди... Ви розумієте, що це значить розпанахана душа?...

— Розумію. Значить вам доведеться сидіти по цей бік Збруча, поки ваша душа знову до купи не зростеться?...

— Е-е, залишіть ваші жарти — мені не до них. — Павза. — Чи ви маєте родичів на Україні?

— Маю.

— Але ж ви ще не одружений?

— Давно вам говорив, що ні.

— Щасливий ви чоловік. А в мене там, — він показав рукою за Збруч, — дружина й донька. Отака, як оця біленька дівчинка. Вона в мене вдалась — розумна та гарнісінька. Тільки навчилась говорити, так зараз же й почала співати, мов пташечка. Вона в мене в садку виросла, на гіллях вигойдалась, як вивірочка. Як знаєте, я вчитель залізничої школи. Платню діставав порядну. Маю пять десятин землі, хату, садок і пасіку. Оце й усе моє добро. Ту землю нехай би большовики забрали від мене, коли вже так її потрібують. Нехай би тільки залишили мені хату, садок та пасіку. Богацько я не хочу, бажав би тільки спокійного життя з моєю родиною. До боротьби я не маю більше сіл. Легені мої не в порядку, — промовив він з глибоким жалем, врешті й сам признаючись до цього свого нещастя. — Я стомлений, зневірений. А хотів би так у дійсності мало — тільки б повернутись до мого гнізда. Хотів би працювати в садку, поратись коло пасіки та виховувати моє єдине дитя. О, якби ви знали, як мене мучить те, що я нічим не можу допомогти моїй любій донці.

Микола замовк. Хвилину дививсь на чужих дітей. Зір свій зупинив на біленькій дівчинці.

— Чия ти? — запитав він її.

— Мамина, — відповіла дівчинка, похилила голівку й засоромилась.

— І татова?

— Татова... ні.

— Чому ні?

— Нема в мене батька.

— А де ж він, голубонько?

— Не знаю...

— Чому не знаєш?

— Мама казали, що він пішов на Україну...

— Та й що ж?

— Досі не повернувсь.

— Так ти сирітка?

— Не знаю... Може батько прийдуть...

Бандурист гладив її по голівці.

В дівчинки вискочила сльоза з ока, ясна, мов пер-

лина. Затрималась на хвилинку та сльоза, ніби хотіла побачити, що тут діється, та й поплила по личку, розпливлась, мов ростала.

— Її тато пісов з військом, коли сце в нас була Україна! — сказав старший хлопчик.

— А твій — де? — запитав бандурист.

— Дома — тато не могли піти на Україну...

— Не пішов, бо мабуть поляк?

— Е, ні!... Тато українець, тільки без ноги...

— А де ж вона поділась?

— На війні відірвало...

Всі зітхнули. Павза.

— А твій тато дома? — запитав бандурист другого хлопчину.

Той мовчав і дуже засоромивсь.

— Ги-ги-ги!... — усміхався старший. — У нього тата й не було...

— Як не було?

— Ги-ги... Він москальцюк!...

Хлопчик схопивсь, затулив рукавом личко й заплакав.

— Дульний ти... Я сказу мамусі, сцьо ти дразнис...

— А хіба я винеч, сцьо ти москальцюк?...

Ображений хлопчик у сльозах та з соромом побіг до села.

— Не ображай його, — сказав бандурист. — Чули? — звернувсь він до мене. — Оце вам трагедія сучасних дітей. Отак десь і моя відповідає: „Тато пішов з українським військом у Галичину та й досі не повернувся". А коли повернусь — то можливо знайду в хаті маленького москальчука... Хоч би якісь відомости дістати від дружини. Передав через спекулянтів їй листа. Чекаю відповіді... А покищо єдина моя втіха — це бандура. Коли б не вона, то я б від нудьги збожеволів.

І знову покотились музичні хвилі від його бандури по обидвох боках Збруча.

— Грай моє серце, грай моя кохана, — промовляв Микола, — грай так, щоб тебе почула ціла Україна!... Приторкніться, мої любі звуки до вух поневоленого народу, який ніколи не мав щастя на своїй землі. Коли ж часом доля повертала йому волю, то він не вмів її шанувати...

Миколині пальці тільки миготіли та бігали, бігали, перебірали струни. Ось він ушкварив козачка.

Дойняв таки й мої „гарматні" вуха... закипятив мою кров. Мені забажалось раптом схопитись і пуститись у шалений танок. Перетворитись з малої людини в сильний вихор... І так протанцювати вихром гопака по всій Україні, рвучи все, що під мене, вихра, підвернеться...

А бандурист мов зовсім уже з глузду зїхав — бив по струнах, скорше, скорше та гучніше грав.

„Гоп, гоп, мої гречаники,
Гоп мої сірі,
Чого ж мої гречаники
На шкурині сіли!..."

— — — — — —

Допік таки — я не витримав. Схопивсь, узявсь у боки, стукнув ногами об суху землю, підніс з погордою голову, напруживсь і... остовпів...

— — — — — — — — — —

До нас наближались три вояки. Я шмигнув у лози. Бандура замовкла...

А перед нашим славним бандуристом вже стояв капраль та два вояки. Він остаточно сполотнів, хоч бери та ложи в домовину... Велика бандура заслоняла його груди. Микола ростопирчив пять пальців на тридцяти двох струнах, ніби хотів захистити їх від можливої напасти...

— Що ти тут робиш, гайдамака? — запитав його капраль.

— Нічого, прошу пана, трохи грав...

— А хто тобі дозволив сюди ходити грати?

— Ніхто — але ж я нічого лихого, прошу пана, не роблю...

— Як не робиш?!... А большевикам якісь сигнали передаєш?

— Я передаю большевикам сигнали?!... — в бандуриста навіть знайшлось сили в цей критичний мент для того, щоб він кисло усміхнувся. Дуже вже йому здавалось безпідставним те закидане обвинувачення.

— Так, так, передаєш!.. Диви, скільки в тебе тут тих струн. Що це воно таке за струмент? Радіоапарат, га?... Треба заглянути в середину, побачу, що ще воно там заховано...

Капраль тримав у руці ціпок. Підняв його й потяг по струнах бандури.

— А-а-й!... — викрикнув бандурист так боляче, ніби його капраль різнув гострим ножем по живому тілі.

Перервані струни скрутились, жалібно, тоненько та протяжно задзінчали.

— — — — — — — — — —

Над Збручем у відповідь покотилась тонкодзвінка луна.

В осоці заскиглила чайка.

Діти, мов сполошені зайченята, кинулись утікати.

По той бік — червоний москаль випалив з рушниці. Хтось заверещав, мов підстрелений.

Закружляли в повітрі білі голуби.

Пара диких качок знялась та й полетіла вздовж Збруча.

Подув вітерець і зашелестів очеретом та осокою.

Закрякали над болотом жаби.

— — — — — — — — — —

Бандуриста потягли жовніри з порваними струнами до села.

Діти давно поховались.

По той бік Збруча поважно проходжувавсь з рушницею московський червоноармієць, а по цей бік польський вояк.

І знову тихо було, спокійно, безлюдно та сонно над Збручем.

Я ж сидів у кущах, мов присмоктаний до сирої землі. В середині кипіло, в голові палало...

А від порваних струн бандури в моїх вухах продовжувало лунати:

— „Дз-з-іїі-нь!...".

„Нема то як наші“

Написав *Домінік Кришталович*, б. підстаршина УГА.

Коли в 1914 р. російські війська заняли Східню Галичину, населення надзбручанських повітів, яке не мало нагоди бачити мадярських знущань і сотень шибениць на Підкарпаттю, нераз з тугою згадувало Австрію, та з нетерпеливістю очікувало приходу австрійських військ і з тихою радістю стрічало всі невдачі російських військ на фронті.

Кожний відголос все ближчих в роках 1915/1916 і 1917 артилерійських стрілів, викликував радість у населення і задушевне бажання: „ох коби то вже раз „наші“ прийшли. На москалів всі дивилися з призирством, Австрійців все вихвалювали: „нема то як наш, він все знає, він все вміє“.

Про один такий випадок,по якім населення надзбручанських околиць вихвалювало попід небеса австрійське військо, хочу оповісти.

Як відомо, місточко Гусятин було в перших днях серпня 1914 року майже цілковито спалене.

З великих старинних будинків, магазинів шкіри, складів яєць, і т. д., залишилися лишень мури і румовища. Одначе й ті не довго стояли, бо в році 1915, кватируючий тоді в місточку штаб 9-ої російської армії, яка оперувала в той час в Галичині, дав наказ цілковито місточко знищити, всі доми до фундаментів порозбирати і вивезти все до Росії. З матеріялу того зроблено кількадесять кільометрів гостинця з Гусятина до Ярмолинець.

При розбиранню міста працювали сотні людей, сотні возів і 2 кольони авт, які безнастанно возили камінь і цеглу з розібраних домів на другу сторону. Наставники при тім, були козаки „Черкеси“, в козацьких одностроях, з нагайками в руках, які все піганяли людей до скорішої роботи.

Стіни великих двоповерхових домів в кількох годинах були розібрані. А порозбирали ці доми в цікавий спосіб. Високу стіну камениці обмотували шнуром, до якого чіпалось кількадесять людей, які відтак на команду козака: „айда дружно, айда сільно“ тягнули шнуром, розгойдували стіну і повалювали на землю.

Пригадувались сцени з Гайдамаків Т. Шевченка, як ті руйнували Умань.

До румовищ під'їзджали вози і авта та забирали камінь, цеглу і будівельні матеріяли.

По двох роках такого розбирання, з великих домів, магазинів, з цілого місточка, яке замешкувало передтим коло 10 тисяч мешканців, залишилися лишень купи грузу.

Однак не зважаючи на те, що місточко було таке знищене і зовсім не мало домів і кватир на поміщення для війська, то всетаки штаби російських армій 9-ої і 11-ої, які підчас світової війни оперували в Галичині, вибрали собі були Гусятин на осідок. — Сам штаб містився в лісі в незнищеній вогнем палаті гр. Голуховського. — А всі помічні частини кватирували в кільканацятьох зацілілих від пожежі хатах в Гусятині австрійськім, або на другій стороні Збруча, в незнищенім вогнем місточку тої самої назви, а також у спеціяльно на це побудованих бараках на залізничім двірци.

А було тих частин дуже багато. Шпиталі, етапи, підстаршинські школи, кожевні заводи, артилерійські, рушничні та скорострільні майстерні і автомобільні гаражі. Широко був розбудований залізничий двірець, переведено залізниче получення через Збруч з Городком, Ярмолинцями, а тимсамим з Камянцем Подільським і Проскуровом. Вибудовано безліч бараків, складів амуніції, магазинів і складів провіянту.

Наоколо залізничого двірця стояли гори сіна, муки, мяса, консерв, амуніції, всяких воєнних і залізнодорожних матеріялів. Все те було прикрите від дощу і від літаків великими „брезентовими“ зеленими плахтами.

На північ від двірця побудовано кільканацять бараків, призначених на шпиталь. Комплекс тих бараків творив замкнену в собі цілість, бо мав свою церкву, лазню і всі господарські варстати. На фронтовій частині бараків була приміщена велика таблиця: „Госпитальний городок“.

Річ зрозуміла, що для обслуги і охорони тих складів, магазинів, шпиталів, залізничих „депо“, артилерійських і скорострільних майстерень, потрібна була велика скількість людей. Все це мешкало в бараках наоколо двірця, або в Гусятині по другім боці границі. Частина містилась в Гусятині нашім, кватируючи в хатах, що залишилися від пожежі, то є в горішній частині місточка т. зв. „Забрамі“.

В році 1916/17, коли німці висилали свої „Цепеліни“ на західний фронт, також російський фронт і його запілля, жило під страхом налету „Цепелінів“. — Всі частини фронтові і запілля мали від свого начальства інструкцію, як в часі налету поводитись і, як маскувати місця свого постою. — Шпиталі повивішували великі білі хоругви з червоними хрестами, а на дахах шпитальних бараків, повималювувано великі написи червоні хрести.

Хоча фронт в той час був від Гусятина далеко, здавалось би, що склади його були забезпечені від обстрілу і нападу ворога, однак так не було, бо

Весела трійка У. С. С. — пор. С. Новаківський, хор. М. Качанюк, пор. А. Міхур.

дуже часто а весною 1916 і 1917 р. майже щодня, прилітав один або два австрійські літаки, кружляли довго над залізничим двірцем і всіма складами і час від часу кидали по кілька бомб. — По однім такім скиненні бомб в році 1917 було кількох убитих і кільканацять ранених, а ще дотепер на місцевім кладовищі видніє великий трираменний хрест на гробі, в якім похоронені вбиті від „вражих снарядов" салдати російської армії.

Від того нападу протилетунські батерії сильніше обстрілювали австрійські літаки і змушували їх до скорого відлету.

Однак ніколи перед налетом літаків не було так великої паніки, як одного гарного весняного травневого дня підчас „налету" німецького „Цепеліна".

Було це в місяці травні 1917-го року. Залізничий двірець, всі бараки навколо і взагалі ціле місточко, жило своїм горячковим прифронтовим життям. — Поїзди приїзджали, відїзджали, на фронт їхали довгі поїзди свіжого „гарматнього мяса", а з фронту довгі поїзди білих санітарних пульманівських вагонів. — Майстерні як звичайно працювали, час від часу залопотів скорострів. — майстри зі скорострільних майстерень пробували поправлений скоростріл. — Всі до цього були привикли.

На двірцевім базарі, який в короткім часі розрісся був до великих розмірів, великий рух. — Вештались по нім сотні салдатів великої російської армії. Були поміж ними представники всіх народів, що замешкували Росію. Були там москалі, українці, а особливо в той час було богато туркестанців т. зв. „сартів", які в той час їхали на земельні фронтові роботи.

Молодиці і дівчата з Гусятина російського, поприносили гори хліба, булок і солодкого печива, припрошували салдатів, прихвалюючи свій товар. Тут було можна всього купити і продати.

До базару підходить гурток сартів, видно, щоб купити собі дещо їсти. Бабки-сидухи побачивши сартів починають припрошувати їх до купна хліба тощо.

Нараз над базаром, над тим усім людським муравлищем, пронісся крик:

„Цеппелін летіт! Цеппелін летіт"!

Очі тисяч людей звернулися на небо, шукаючи того страшного ворога.

А його не тяжко було побачити.

Високо попід небесами від заходу в напрямі східнім плив-летів поважно коливаючись у воздусі воздухоплав подовгастої форми і жовтавої краски.

Цепелін — Цепелін, неслось навколо зі всіх боків.

Все, що жило, почало розбігатись по полях, далеко від стаційних будинків, а особливо далеко від складів амуніції. Побоювалися всі, щоб вразі коли „Цепелін" почне кидати бомби, склади ті не вилетіли в повітря.

Відізвались протилетунські батерії, яких було кілька, відізвались і скорострiли. Хто тільки мав кріс у руках, той стріляв.

Ніхто навіть в гадці не припускав, щоб то не був „Цепелін". Всі свято вірили в те, що летить Цепелін, треба перед ним критись і всі очікували бомб.

Тимчасом воздухоплав, який надлетів, не був Цепеліном, хотяй був подовгастої форми, а був звичайним повітряним бальоном по російськи „дірижабль", який зірвався на фронті з привязи, згл. в якийсь незнаний спосіб кіш з людьми упав на землю, а сам бальон спокійно летів у повітрі у східнім напрямі і нічого не робив собі з переполоху, спричиненого своєю появою на землі.

Команди протилетунських батерій про це знали, і дістали наказ за всяку ціну його збити, щоб він своєю появою не ширив в запіллі паніки. Маса про це не знала.

Не скоро удалось артилерії його збити. — Пішло у воздух кількадесять стрілен, поки повітроплав, поцілений їх відломками, почав помало падати на землю — і нарешті упав на хату і стодолу (заваливши її) одного господаря вже на другім боці Збруча в Гусятині.

„Упал — упал!" Розніcся голос кількох тисяч людей.

Сотенні „шміраки".
II. Запасна сотня в Дрогобичі.

Всі почали бігти на те місце, де він упав, щоб побачити „Цепеліна“ і „ґерманських ахвіцеров“.

Однак всіх тих, які прибігли на місце, чекало розчарування.

На місці побачили всі, що це звичайний „дірі-жабль“.

— Вот сукін син австріяк. Он нарочно ето сделал, штоб паніку проізвесті. — Так казали салдати.

А наші люди казали:

Нема то як „наш“ (цебто австріяк). Він все мудріший як москаль, „нашого“ бальон коштував кількадесять корон, а москаль вистріляв кількасот набоїв, вартости кільканацять тисяч рублів, щоб його збити.

„Нема то як „наші“!

1. Новий документ до історії повстання Остряниці

Кенігсберзькі архівні матеріяли до історії козаччини в першій половині XVII століття.

Написав *Михайло Антонович.*

Згаданий документ знаходиться в Державнім Архіві у Кенігсберзі в відділі Gesandschaftssachen папери Etats-Ministerium111,I в пакунку з 1638 р. Він уявляє собою досить нечитко, особливо наприкінці списану копію донесення про перебіг початків весняної кампанії Остряниці з поляками, приблизно до 20-их чисел травня, і носить заголовок „Diariusz Woyny Kozackiey ktora się zaczęła die 13. Aprilis z Ostranimem i Skidanem“. Нечиткість рукопису не дозволяє сказати певно, чи стояча вкінці Діярія дата „A to se działo w piątek 28. May po Zniesienie [1])“ має в своїм останнім, зовсім нерозбірнім слові підпис автора. Судячи зі стилю і змісту Діярія можна припустити, що автор десь після половини травня покинув терени війни і виїхав на захід. Принаймні на початку вживає автор звороту „сьмо“ (teyze godziny dalismy juz znac Je-o Mci) з його оповідання виявляє людину близько стоячу до військових подій; натомість вкінці згадує він про свої зустрічі під Паволочу та про одержання вістки в Барі; відомости, що він їх подає вкінці, неправдиві (напр. вістка про остаточне знищення війська Остряниці), що більше відповідалоб обставинам далекого запілля. Натомість на початку дані Діярія не протирічать, а доповнюють відомі досі джерела як реляції з театру війни та записки Окольського. В описі початків кампанії якраз і полягає головний інтерес документу — вихід Остряниці зі Січи „на волость“ та битва під Голтвою, це той час кампанії, з якого, як пише Грушевський[2]), реляцій польських старшин не доховалось і описувати їх доводилось лише на підставі мемуарів Окольського[3]).

Вже з перших речень матеріял, що подає Діярій, сильно ріжниться від даних Окольського. Згідно з текстом цього останнього, Остряниця з невеликою ватагою, не дивлячись на спробу польного гетьмана Миколи Потоцького перехопити його в полі, встиг прокрастися до Кременчука, захопив його та пограбувавши (złupiwszy стр. 92) міста Хорол і Омельник, пішов до Голтви де й укріпився. Грушевський[4]) по військових рапортах з днів 18., 22. та 23.квітня додає, що Остряниця захопив переправи через Дніпро в Чигрин-Діброві та Бужині й пішов під Ірклїїв, в той час як Скидан захопив Чигирин. Рух в напрямі на Ірклїїв—Переяслав Грушевський вважав лише козацькою диверсією для заведення в блуд польського командування. Це дійсно вдалося і поляки, стривожившись почали стягати війська під Гелмязів, а тим часом Остряниця, рушивши вгору Пслом мав час добре укріпитися в Голтві.

Новий документ представляє маневрування на початку кампанії інакше. Після захоплення Бужина Bogyn — рукопису) і Кременчука, приписує Діярій Остряниці серіозний намір заволодіти Переяславом, але поляки дістали завчасу пересторогу і, вийшовши назустріч (чужинецька, мабуть німецька, піхота Денгофа —Dinofof Діярія) укріпились в Гелмязові[5]). Остряниця мав лише 2.000 війська і з ним не відважувався напасти на укріплені польські позиції. Але протягом кількох день у Кременчуку назбиралося до 10.000 „гультайства“, про що поляки, очевидно діставши інформації, зараже повідомили Станіслава Потоцького, брата польного гетьмана і його заступника, просячи негайно вирушити до Гелмязова на рятунок своїх. Остряниця одначе не ризикував напасти на сильні польські укріплення, тим більше, що туди на допомогу прийшли відділи реєстрових козаків, околичної шляхти та війська руського воєводи з гарматами. Змінивши наміри, вирушив Остряниця вгору по Сулі і Пслу з ціллю приєднати нових повстанців та здобути поживу. Всі запаси відсилав він до Кременчука, де зробив свою базу, зберігаючи таким чином в разі невдачі вільний шлях відвороту на Запорожжа. Але, знаючи розкиданість поодиноких польських відділів по далеких квартирах, Остряниця не доці-

[1]) В дужках — лише гіпотетично прочитані слова.

[2]) Грушевський, Історія України-Руси VIII, вип. 1. стор. 294. Підстрочна примітка.

[3]) **Stanisław Okolski:** Dyaryusz transakcyi wojenne między wojskiem koronnem i zaporoskiem w r. 1637 tudzież Kontynuacya dyaryusza wojennego w roku 1638. Wydanie K. J. Turowskiego w Krakowie 1859.

[4]) З контексту можна вивести, що мова йде про Гелмязів: Діярій дуже лише назву Herßez.

[5]) Історія України-Руси VIII, вип. 1. стор. 292.

нив їх і віддалився задалеко на північ від Дніпра, коли довідався, що польська армія з артилерією вже зібрались під Переяславом і що поляки здобули Кременчук та знищили назбирані ним там човни. Таким чином, загрожений з фронту і з заду, Остряниця мусів змінити плян знову і відійти до Голтви над Пслом, де він і укріпився з кільканацятьтисячним військом.

В представленню Окольського (на якім з браку інших джерел мусів базуватися і Грушевський) не можна не зауважити недоречности: швидкий рух козацького ватажка вгору Дніпром та захоплення важних для переправи пунктів ясно вказує на намір зробити Дніпро центральною віссю операції, що є зрозумілим з огляду на потребу утримати звязок зі Скиданом, що рівночасно пробував організувати повстання на правім боці. Самому Остряниці необхідність диктувала старатись зайти як найдалі вглиб країни, де можна було розраховувати на підтримку населення, від якого мусів залежати успіх чи неуспіх повстання. Розраховувати лише на слабий відділ виведений із Січи було очевидно неможливо. Цей марш — стремління козацьких вождів зайти як найдалі в населені области — повторювався правильно у всіх козацько-польських війнах XVII. віку і мав навіть свій технічний вираз „вигребтися на волость". З огляду на це похід на Голтву після захоплення Кременчука бувби зовсім невмотивованим, поперше розтягаючи без потреби операційну лінію через віддалення від Дніпра і утруднюючи сполучення зі Скиданом а по друге це був відступ на периферію населеної України, де не можна було рахувати ні на приток великого числа повстанців, ні на достачу поживи. І відступ цей являвсяб тим більш непотрібним, що польські війська були далеко — в Переяславі та Гелмязові і ще не встигли сконцентруватися. Оборонна позиція не на Пслі а на Сулі давала під кожним із вищенаведених зглядів значно більше користей (густіше населена місцевість, більше запілля, отже кращі можливости прохарчування і поповнення складу армії шляхом приєднання повстанців).

Не можна не визнати, що образ початків кампанії, який дає Діярій, значно обгрунтований і довершеніший ніж бідне фактичними даними оповідання Окольського. Доповняючи з донесень опис цього останнього Грушевський прийшов до переконання, що марш козаків на Іркліїв—Переяслав таки був, але очевидно за браком даних уважав він його лише за переведену невеликим передовим відділом диверсію. Одначе, як вже було згадано, похід вглиб України був для кожного козацького верховода простою конечністю і Діярій зовсім льогічно виводить, що й Остряниця змагав „вигребтися на волость", а тільки перешкодили йому в цьому заздалегідь попереджені поляки; пробитися збройною рукою йому забракло сил або рішучости. Діярій подає цікаві цифри чисельности війська козацького на 2.000 при виході із Січи, — 10.000 після організування бази в Кременчузі, а в Голтві замкнулася вже кільканацятитисячна армія. Цей цілий приріст був наслідком повстання лише невеликого окрушка української території, але він наглядно ілюструє значіння, яке мав для козаків кожний захоплений квадратовий кільометр землі. Марш по лінії Дніпра втримував сполуку з Правобережжам, і відразу цілу територію лівого берега робив заліллям козацького війська, а там, як підкреслив Грушевський, повстанчий рух був особливо енергійний. Таке маневрування по лінії Дніпра в 1630 р. принесло перемогу Тарасові Трясилі. Зрозумілий поворот Остряниці на північ після невдалої спроби заволодіти Переяславом був лише погано переведений; він віддалив головні сили від центрального опорного пункту, Кременчука, який тимчасом встигли здобути поляки, що знищили там назбирані козаками водні транспорти. Їх присутність доказує, що Остряниця мав на меті втягнути Правобережжа в повстання. Втратою Кременчука відрізаний від звязку з Запорожжам і від Дніпра та загрожений з фронту і з південного боку, мусів Остряниця відійти до Голтви, уникаючи цим рухом загрози обходу поляків. Повстання Скидана на Чигиринщині було після відрізання їх головних сил скоро і легко зліквідоване і полякам залишилося утихомирити найсхіднішу периферію України. Лише енергія і завзятість виказані в цій боротьбі ще рідким населенням Полтавщини протягли війну на кілька місяців.

Діярій тільки лаконічно згадує за укріплення в Голтві, над якими докладно спиняється Окольський, але при описі перебігу боїв приносить деякі нові подробиці. По Окольському виходить, що козаки поховавшись за валами, чекали на польські приступи, зате поляки вели себе з самого початку агресивно і розпочали будову мосту через Псло. Діярій описує вже існуючий міст укріплений козаками[6]) і згадує, що через нього козаки робили „порядні вилазки" проти поляків. Потоцький витиснув козаків із примостових укріплень і, відібравши міст, залишив його під охороною значного відділу (кілька грамат, кілька кварцяних хоругов, дві компанії драгунів та 2.000 реєстровців). В Діярії нема опису пробного приступу на позиції Остряниці, який досить докладно поданий у Окольського, що датує його на 5. травня, а лише без ближчих дат згадано кілька спроб поляків штурмувати Голтву, спроб, котрі не вдалися завдяки дуже добрій оборонній позиції козаків. Далі оповідання Окольського можна розуміти так як Грушевський, себто, що вночі після невдалого польського приступу козаки зробили вилазку і, засіками перегородивши дорогу польській кінноті, оточили й знищили німецький відділ та з засідки взяли в два вогні польські частини, що пішли були на приступ і змусили їх з великими втратами відступити. Одначе Окольський виразно не каже, що козацький протинаступ відбувся саме наступної ночі і тих кілька речень, що стоять між описом першої невдачі поляків та козацької вилазки, не

[6]) Зіставивши дані Окольського та Діярія можна думати, що козаки мали укріплений міст через Псло. Поляки його здобули, але після першого їх приступу козакам вдалося його спалити. Потоцький незалежно від того приспішував будову другого мосту.

противляться припущенню, що між обома подіями пройшло кілька день. Діярій говорить, що після кількох невдалих спроб заатакувати місто поляки взялись було до систематичної облоги. Загрожені недостачею паші для коней і поживи людям, вночі 10. травня козаки переправились човнами через Псло і заскочили поляків. Спершу знищили вони відділ реєстрових, а потім вдарили на шанці німецької піхоти і, не дивлячись на великі втрати, здобули їх. Через розлив ріки польське військо не могло своїм ні в чім допомогти.

Оскільки про сам початок кампанії відомости Окольського такі бідні, що реконструувати їх можна з самого Діярія, остільки в описі бою під Голтвою доцільніше комбінувати відомости, бо в зіставленні вони дають повнішу картину. Передовсім важні є дати: 5. травня подано у Окольського, як перший день бою і 10. тогож місяця фігурує в Діярії як дата вдалої козацької вилазки, що рішила бій на їх користь. Ціла битва розтягається таким чином на пять день а образ її приближується до досить частого в історії козацько-польських війн типу — затяжного бою, подібного до облоги, коли укріплений табор служить базою військові в польових боях, вилазках, дрібних сутичках і несподіваних нападах, де обидва війська чекають на нагоду завдати рішучий удар ворогові, або виснажити його, але не мають змоги відразу покінчити з супротивником (Солониця 1596, Переяслав 1630, Старець-Дніпро 1638 — взагалі більшість козацько-польських боїв тяглася довше ніж один день). Головні з подробиць до опису Окольського додає Діярій початкову боротьбу за укріплений козаками міст через Псло, далі брак поживи у козацькім таборі, яка змусила козаків до вилазки та нічний напад на човнах і плотах через річку. Можна зазначити ще, що Діярій, в протилежність Окольському, щиро признається до поразки (z wielkim zalem woysku retrować się przyszlo), а не представля її як якийсь тактичний маневр.

Щодо дальшого перебігу кампанії, то Діярій робиться досить нечиткий а крім того, не маючи під рукою реляцій, що від 16. травня знову збереглися, неможливо напевне ствердити, що нового приносить Кенігсберзька копія. Лиш кілька моментів звертають на себе увагу: „туманна“, як каже Грушевський, згадка Окольського про те, що і в війську Остряниці були реєстрові, має ніби не менш туманне підтвердження в Діярії, коли він згадує, що підчас погоні після бою під Лубнями поляки „цілу ніч інсеквували їх реєстрових“. Цікаве названня козацького полковника Соломи між верховодами, виданими відділом Путивльця Потоцькому, тоді як Окольський називає його провідником руху на Правобережжі. Здогад Грушевського, що полковники Путивлець і Мурко є тою самою особою, має деяке підтвердження і в контексті Діярія; Путивлець згадується там спершу як начальник заскоченого поляками відділу, але не фігурує в списку виданих старшин. Останні дані з театру війни вже треба брати більше як чутки, що ходили в далекім запіллю, бо автор Діярія пише їх з Паволочі і Бару.

Наприкінці можна додати ще одно спостереження при читанні Діярія: именно добра поінформованість поляків про всі рухи козацького війська, заміри його ватажків та ситуацію в ньому (брак поживи тощо), коли брати на віру дані документу. Ця поінформованість особливо впадає в очі, якщо їх порівняти з тою повною невідомістю про рухи ворога, яка панувала в квартирі польських гетьманів десять років пізніше при повній неспроможности розвідки, якінебудь вістки роздобути.

DIARIUSZ WOYNY KOZACKIEY KTORA SIĘ ZACZĄŁA die 13. Aprilis z Ostranimem y Skidanem. 1638[7]).

Naprzod wysli z Zaporoza z armatą obrawszy sobie te-o Ostranina za Hetmana we dwoch tysiący woyska: tamze z Boryna przeprawili się y strasz Regestrowych, ktorzy Dniepra pilnowali wysiekli, ztamtąd weszli w Krzemienczuk, ktorzy mieli zamysły Periaslaw ubiezci. Lecz iusz ostroga była w Periaslawiu do te-o Regiment P. Dinofof do Herlicza skupil się, y tam się uforticowali, ktore-o oni pominąc nie mogli, do te-o jeszcze takiey potęgi niemieli, dopiero tam w Krzemięnczuku w kilku dni skupilo się do nich hultaystwa pod dziesiąc tysięcy, o czym teyze godziny dalismy juz znac Je-o Mci P. Pulkownikowi o zamyslach nieprzyjacielskich, aby woysko jak naiprędzey skupil, y dniem i nocą ku Herliczu na odsiec czudzoziemcom, iesliby się o nich kusic chcieli, bieżal, o ktorych ci zdraycy kusic się nie smieli, albowiem się byli uforticowali dobrze, do te-o Kozacy Regestrowi y slachta okoliczna tudziesz Revisorowie xiązęcy y Pana Woiewody Ruskie-o. Dzialek pare wziąwszy zbiegli, zaczym musial zamysly odmienic a wgorę Suly i Pslu dla (zabiezenia) zywnosci y ludzi pomknąc się, zostawiwszy praesidium na Krzemienczuku, przy czolnach, gdzie sobie Krzemienczuk za iedno praesidium obral, y wszystkie zywnosci tam sprowadzal, upatrując to iezliby mu blisko bydz mialo, aby tam mogl nazad ustąpic, a z tamtad na Zaporoze. Jednak wiedząc o niepotędze woyska nasze-o, wiedząc ze tak wiele chorągwi w odlegle stanowiska odesly lekce sobie ważyl, y odszedl mil Dwadziescia od Dniepru ku siewieru, tam dopiero y zagony rozpusciwszy y zywnosci zasiągszy wiącey Hultaystwa przybrawszy dowiedziawszy się, ze woysko nasze y armata naciągnala pod Periaslaw, wiedząc ze mu juz woysko przechodzi, a do te-o ze się je-o zalogę w Krzemienczuku naszy wysiekli, czolny i insze przeprawy w ktore się oni byli sposobieli, popalili i posiekli. Juz nie bylo po co im ku Niepru się przybierac insze-o sposobu woyny zazyc musial, y iak prędko wziel wiadomosc o zniesieniu zalogi na Krzemienczuku, do kąd on wszystko refugium mial, do te-o ze juz woysko z tylu i przodu zachodzi, przyslo mu się kierowac

---

[7]) При переписанню документу точно збережено правопис навіть у випадках очевидної помилки чи описки, яких особливо багато з розділовими знаками; (?) стоїть на місці зовсім нечіткого слова.

kilka mil do Holtwy nad Pęslem rzeką w mieyscu obronnym lezącey, y tam się zawarl z kilkąnastą tysięcy woyska, tamze woysko nasze nastąpiwszy szance zacząwsbzy ekele nie-o pilnowali, ktorzy tam wycieczki porządne na woyska naszenocą czynili, za czym jeszcze mieli jeden pas wolny przez Pęszyl, na ktory most byl przy ktorym uszancowali się byli, z ktorego szancu naszy ich wyparli, y ten most im odięli, y dwie Companie Dragonow przy tym moscie w szancu zostawili, dawszy im parę dzialek przydawszy dwa tysiąca Kozakow Regestrowych, y kilka chorągwi Kwiarcianych, ktorymi regimentowal P. Mielecki, ktorzy strasz od Psla trzymali, tamze naszy chcieli się kusic kilka razy o miasto, ale rzecz byla nie podobna zturmem ich wziąc, bo iest w obronnym mieyscn miedzy blotami i jeziorami zaroslymi i gęstymi, zaczym musili z nimi na wytrwali isc. Wiedząc ci zdraycy, ze gdyby im dluzey bydz w oblęzeniu, przyszlo musielibу od koni odpasc takze i zywnosci o male mieli musieli o sobie przemyslac, Tamze 10. May. przeprawiwszy się w nocy przez Pęszel na Plichtach lodziami naszych niespodziewanie zbiegli. Naprzod napadszy na Regestrowych 220 zniesli ich po tym tych rozploszywszy na szanc, w ktorym cudzoziemcy byli uderzyli, y zaraz ich na kolo szancami otoczyli, tamze począwszy godzin 3. przededniem az do niesporu sturmowali, okolo ktore-o szancu srodze sila tych hultaiow trupem padlo, y gdy im ku niestawalo, ani ich posilkowac zadną miarą mozono dla niesposobne-o przebycia rzeki, tym wszystkim w szancu z wielkim zalem woysku retrowac się przyszlo, az ku Lubniom do te-o juz prochu i kul niedostawalo naszym, zaczym naszy otaborowali sie u mostu pod Lubniami ten zdrayca Ostranin summa resolutionis uwiedziony przyszedl na naszych die 16. May godzin 2. przededniem, gdzie go nasi taborem w sprawie calę noc czekali y jusz mu pas ten od Szuly zastąpili, draguni, kosaci dobrze opatrzywszy się, gdzie się on nasze-o taberu niespodziewal tamze taboru urwali szmat y ich ze dwa tysiąca polozyli gdzie prątko znowu tabor zawarl, w polu bez wody, tam tego nasi okolo obstąpieli, ze ich dzien oswiecil, y caly dzien ich nasi ruszali ze wsząd z dziala nie malo szkodę w nich czyniąc, gdzie się oni prętko prawie we dwie godzinie w ziemie wkopali a (myslili) nasi do nich szturmu przypuscic. Nazajutrz przes noc ich przetrzymawszy, ale się im w dzien nadprzykrzyli lubo y z niemalą naszych szkodą przyszlo mu w noci przybiiac się przez woysko ku blotu albowiem przez dzien wody niemial do tego y desperatia go jusz przywodziela, gdzie takiego fortecu zazyl stali na iednym skrzydle cudzoziemcow od blota, na drugim skrzydle Kozaci-Regestrowi y nasi, noc ciemna byla on nagnawszy pod kilku koni y na to y na owo skrzydlo nasi rozumieiąc ze za konmi do szturmu idzie strzelbe na koni wypuszczą a tym czasem oni lubo na przelom przez woysko przebili y usli na bloto, armatą porwawszy porzuciwszy taboru wielką częsc nasi zaraz w te tropi za niemi y calo noc ich regestrowych insequowali, chcial się przebrac wgore Szuly na wolocku mila od tego mieysca ku manesteru (kukolewskiego) chcąc się w lasi przebrac ale ze go nasi poprzedzieli y blizey go pod (swiatynku) zaskoczyli, gdzie sie okopac na blocie przyszlo, tegoz dnia dzien potrzebic prochy i kule ktoremu (szly) przy nich kilka set chlopstwa nasi odebrali, y ich wszystkich wysiekli nadzieia w Bogu ze jusz y ten lotr do tych czasow w ręku abowiem y prochow y zywnosci jusz mu nie stalo. Skidana tego iako się wszystkie języki zgadzaią: ktorych sie srodźie siela przedaie szestnastego May a w potrzebie zabyto tylko jusz sam (Kudysza) przy nim zostaie. Znowu przyszla mi swisza wiadomosc woyska naszego, ze nieiaki Putiwla szedl na osiecz Ostraninowi z pulczwartą tysiącу, miedzi ktoremi bylo co naprzednieyszych Czemeryow y Czerkasow pultrzecia tysiąca, ktorych nasi die 22. May, w pulnoci skoczywszy tamze zaraz milosierdzia prosic poczęli, y wydali kilka starszych pulkownikow jako Repke, Murke Skorochode Slome y Golote z (przezwiska) ich uwazac co za ludzie są, rozumieiąc ze jusz mieli byc tym wydaniem wolni, po wydaniu tamtych nasi obskoczywszy na glowe ich wysiekli, bronieli się potęznie nasi ze jusz (wezniemi) z koni zpieszywszy sie, przychodzieli Pan Bog rozmaicie Ukraine nadwiedzil nie tylko woyną tak wielką za ktorę zaraz y glod srogi następuje, gdysz (zboza) wszystkie (?) srogi szuszy wygorzalo, miast nasi kilkanascie pierwey wysiekli zonom dzieciom niefolguiąc, y funditus zniesli iz y (?) tego chlopstwa nieslychana rzecz marno poginięlo namniey o okolo szesnastu tysiąci co dali będzie czas przynosic, abowiem y tu po tey stronie okolo Niepru miasta niektore byly ustaly, y jusz dali się na tę swawolą (łączą czuloscią) y kupienim się woysk Xćia Je-o Mci Dominica Jeremiiego iako inszych ich Mciow, ktorych okolo piącу tysiącу pod Pawloczą 24. May. potkal zaczym poczuwszy o woysku y posilkach tych ktorzy następuią wstręt to Chlop-Mćem Pa-stwo wziąc musi to tesz nie tanio iest nom ze stali do Czara Moskiewskiego ktorych przyjąc niechcial takze i do Chana o posylek ale y tam nic nie wskorali

Po napisanie tego Dyariusza przyszla mu wiadomosc 20. May do Bara iz tego Ostranina zniesciono armate prochi odjątą y potrano sam tylko (w) kilku koni uszedl (?) Xiązęciey, y ten zdrayca potrzelony, nadzieia iest jusz koniecznie w rękach do tych czasow.

A to se dzialo przed Zielonemi Swiadkami w piątek 28. May po Zniesienie (Butylowich).

НОВІ КНИЖКИ.

Мирон Заклинський: „А МИ ТУЮ СТРІЛЕЦЬКУЮ СЛАВУ ЗБЕРЕЖЕМО“. Спомини з визвольної війни ч. I. „Всесвіт“, Львів 1936. Ст. 144. 16°.

Володимир Калина: КУРІНЬ СМЕРТИ У. С. С. Спогади старшини. З історичним вступом Миколи Голубця. Львів 1936. Українська бібліотека ч. 37. Видавець Іван Тиктор. Ст. 128, 16°.

Юрій Липа: УКРАЇНСЬКА ДОБА. Народній стяг 1936. Ст. 24, 8°.

БІБЛІОҐРАФІЯ

СПИСОК ЖЕРЕЛ ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ 1914—1921 РР.

І. ІІІ.

XI. 1918 — 10. VI. 1919. Орґанізація боєвого відтинку Рудки — Городок Яг. — Перемишль — Карпати. Орґанізація Ґрупи. Устосунковання до населення. Боєві акції до переходу до Чехословації. Інтернація в чеських таборах.

Р. Р. Верховні державні установи Західно-Української Народної Республики. „Укр. Прапор". Берлін 1928, ч. 17/19.

В тім воєнні.

Р. С. Армія Української Народньої Республики в літній кампанії р. 1920. „Тризуб". Париж 1930. 8°, ч. 31/32, ст. 12—14.

Р. С. Окремий Стрілецький Запорожський Курінь (Причинки до історії Українського Війська 1917—1920 рр.). „Літопис Черв. Калини". Львів 1931. 4°. ч. 10, ст. 20—22; ч. 11, ст. 20—22; ч. 12, ст. 19—22

1. I. 1919 — 15. IV. 1919. Формування куреня. Чорноморський Кіш. С. С. Відворот Лубні—Київ—Винниця — Браїлів — Ярмолинці — Гусятин. Зарештовання от. Палієнка. Др. Луценко і його частина. Бій у Городка (подільського).

Р. С. Окремий Стрілецький Запорожський Курінь в Галичині. „Літопис Черв. Калини". Львів 1932 4°. ч. 2, ст. 19—23; ч. 12, ст. 10—13.

15. IV. 1919 — 11. VI. 1919. Бої над Збручем Марш на Камянець і дальше. 9. стріл. полк 3-ої дивізії.

Р. С. Орґанізація і праця штабу армії. „Табор" Каліш 1928, ч. 9, ст. 18—20; 1929, ч. 10, ст. 33—42

Роля і завдання штабу армії. Про начальника штабу армії. Орґанізація штабу армії.

Р. С. Осінь 1918 р. на Харківщині. (Причинки до історії визвольної боротьби). „Літопис Черв. Калини". Львів 1930. 4°, ч. 3, ст. 7—9.

Діяльність філії Т-ва „Батьківщина", орґанізація у війську. Ґен. Ліґнау і гетьманська політика. Чужі формації. Повстання селян, большевики, німці. 2-ий Запоріж. корпус і полк. Болбочан. Кінна ім. Кармелюка сотня. 7-й автопанцирний дивізіон Слобідський Кіш Вільного Козацтва. Переворот 16 XI. і проголошення влади Директорії.

Р. С. Осінь 1918 на Харківщині. „Кал. Черв. Калини" на 1935 р. Львів 1934. 8°, ст. 136—141.

Т-во „Батьківщина" у Харкові. Прибуття 2-го Запор. полку. Харків. військові частини. Проголошення влади Директорії 16. XI. 1919.

Р. С. Про орґанізацію війська. „Тризуб". Париж 1930. 8°, ч. 27, ст. 6—9.

Нові заходи в орґанізації війська.

Р. С. Рефлексії на „Спомини" д-ра С. Шухевича. „Літопис Черв. Калини". Львів 1930. 4°, ч. 1, ст. 20—22; ч. 2, ст. 19—22.

I—V частини др. Степана Шухевича. Спомини з Української Галицької Армії (1918—1920). Львів. 1929.

Р. С. Сотник Б. Монкевич: Слідами новітніх Запорожців. Львів 1928. „Табор". Варшава 1930. 8°. ч. 13, ст. 95.

Бібліоґрафічна замітка.

Р. С. Сотник Володимир Стефанишин. „На Руїнах". [Каліш 1922]. 4°, ст. 19—21.

Базар.

Р. С. Отаман др. Степан Шухевич: Спомини, ч. 1. Львів 1929. „Табор". Варшава 1930, 8°, ч. 13, ст. 92—93.

Бібліоґрафічна замітка.

Рубан Сергій. Базар. В 14-ті роковини геройської смерти 359 українських лицарів під Базаром. Львів 1936. 16°, ст. 32 з схемою-мапкою.

Написано на основі споминів учасників: сотн. Г. Рогозного, полк. Ю. Отмарштейна, полк. І. Рембаловича, полк. С. Чорного, полк. Р. Сушка, полк. М Чижезського, сотн. Ващенка, пор. Д. Зоренка, інж. В. Яновського, В. Зарицького, др. Плітаса і ин. В гущу ворожих сил. Нічним підходом до міста Коростеня. Бої за двірець — захоплення міста. В глибину краю. Ворожа кіннота щораз більше насідає. Відділ полк. Палія. Бій — пекло. Базар.

Рубинська Ганна, б. сестра Міжн. Черв. Хреста. 7 місяців на службі в Че-ка. Спогад з побуту в льохах київської Чрезвичайки в 1919 р. „Неділя". Львів 1934. 4°, ч. 45, ст. 3—4; ч. 46, ст. 2; ч. 49, ст. 3; 1935, ч. 1, ст. 14; ч. 3, ст. 7; ч. 4, ст. 2; ч. 6, ст. 3; ч. 7, ст. 3—5.

В наступних числах стаття згубила свій титул і в другім числі йде під зміненим титулом: Три жахливі букви ҐПУ. Спогад з побуту в льохах Янівської (?) Чрезвичайки в 1919 р. В третім за порядком числі: Пятикутна зірка скапує кровю... Спогад і т. д., як в першім числі; в четвертім числі: У службі на крок від смерти. Спогад і т. д.; у 5. числі: Чоботи чекістів...; у 6. числі: Жах червоного табору і т. д.; у 7. числі: Жах льохів і т. д.; у 8. числі: В кігтях командира Уґарова і т. д.

Рудичів Іван. „Апогей нашої зброї". „Тризуб" Париж. 1930. 8°, ч. 34, ст. 7—12.

В справі відозви ґен.-хор. М. Капустянського: „До вояцтва Соборної Української Армії" в „Укр Голосі" Перемишль 1930, ч. 33.

Рудницька Лисяк Мілена. Львівське жіноцтво підчас падолистового перевороту. (Спомини й рефлексії). „Укр. Прапор". Відень 1919, ч. 23/25.

Рудницький Вол. Під голубим небом (Ескіз споминів з полону). „Укр. Прапор". Відень 1919, число 23/25.

Рудницький Іван. Кадра бувшого 15 п. п. в день 1. листопада 1918 р. „Нов. Час". Львів 1928, ч. 134.

Рудницький Іван. Спомини з львівських листопадових днів. „Укр. Скиталець". Відень 1920, ч. 1.

До П. Т. Передплатників!

До цього числа долучуємо почтові складанки та просимо П. Т. Передплатників прислати ними передплату за II. півріччя 1936 р.

„ЛІТОПИС ЧЕРВОНОЇ КАЛИНИ"

ІЛЮСТРОВАНИЙ ЖУРНАЛ ІСТОРІЇ ТА ПОБУТУ

VIII. річник / Число 7-8. / Липень-Серпень 1936.

ЗМІСТ:

Редаґує: *В. Софроніє-Левицький*

Відповідальний редактор: *Петро Песіко*

З друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка

Міліоновий збут ПАПЕРЦІВ і ТУТОК

„КАЛИНА“

говорить сам про
високу якість
і дешеву ціну.

фабрика в Тернополі — фабр. склад Львів, вул. Бляхарська 11

Фабрика хемічних виробів

О. Левицька і С-ка

У Львові, вул. Кордецького ч. 51.

Телефон 60-04. ПКО. 503-881

поручає власні вироби найкращої якости
Пасту до взуття „Елегант“ терпентинову.
Пасту до взуття „Елегант“ люксус. в туб.
Пасту до підлоги „Французька маса“
Віск комбінований до підлоги
Васеліну до шкіри

Синку до білля

помадкову і коронову

Шварц до чобіт. — Віск шевський. — Смолу.

Спомини Софії Русової

друкуються в 1938 р. в часописі „НОВА ХАТА“
Багато ілюстровані.
Опера „Різдвяна Ніч“ — Празьке видання Кобзаря —
Підпільна робота
цікаво описані й змальовані відомою нашою
діячкою.
Жадайте окремих чисел „НОВОЇ ХАТИ“.

АДРЕСА: ЛЬВІВ, РИНОК Ч. 30.

УВАГА!

МУЗЕЙ ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ УКРАЇНИ
ЗБИРАЄ ПОЖЕРТВИ НА

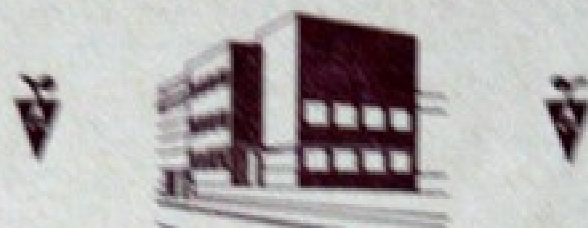

УКРАЇНСЬКИЙ ДІМ У ПРАЗІ

ДАЙТЕ Й ВИ СВОЮ ЦЕГЛИНУ!
ПОШЛІТЬ СКОРШЕ ВАШУ ПОЖЕРТВУ!
ЗРОБІТЬ ЗБІРКУ У ВАШІМ ТОВАРИСТВІ! НЕ ВІДКЛАДАЙТЕ!
ЖЕРТВУЙТЕ ВСІ
НА УКРАЇНСЬКИЙ ДІМ У ПРАЗІ
ХТО СКІЛЬКИ МОЖЕ!

ГРОШІ СЛАТИ НА АДРЕСУ ДИРЕКТОРА МУЗЕЮ:
Prof. D. Antonovyč, Praha-Nusle 245, Czechoslovakia.

НЕ ЗАБУВАЙТЕ!

Імена всіх, і тих найменших жертводавців (хто подасть своє прізвище розбірно), Музей збереже Україні в своїх памяткових книгах; хто ж дасть відразу або частками 10 долярів, буде записаний в окремій памятній книзі Фундаторів Українського Дому; а хто дасть 25 долярів, буде записаний в золотій памятній книзі Добродіїв Музею Визвольної Боротьби України; імена всіх жертводавців, хто дасть по 100 дол., буде уміщено на окремій почесній стіні Українського Дому; а імена всіх, хто дасть по 500 дол., буде вписано золотими літерами на окремій мармуровій таблиці при вході.

1000 цеглин коштує 10 дол., 100 цеглин коштує 1 доляр.

Не спізніться з своєю пожертвою на Український Дім у Празі! Не будьте останні: хто жертвує вчас — помагає вдвоє!